

SECULARISATIE VAN DE CHRISTENDEMOCRATIE

De ontwikkeling van het CDA en zijn voorgangers na 1945

Student : Dick (T.S.J.) Meester
Studentennummer : 3634876
Adres : Van Gelderlaan 14, 1215 SK Hilversum
E-mail : t.s.j.meester@students.uu.nl
Docent : Dr. J.P.M. Koch
Cursus : Onderzoekseminar III
Aantal woorden : 11221
Datum : 3 juni 2014

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	2
Zuinigheid en vlijt (1946-1958)	6
Voorspoed en vrijheid (1958-1967)	11
Polarisatie en samenwerking (1967-1982)	18
Ontnuchtering en recuperatie (1982-1994)	24
Doorbraak en volatiliteit (1994-2014)	26
Het slagveld overziende	29
Tot slot	36
Literatuurlijst	37
Bijlagen	41
Afkortingen van politieke partijen	46

INLEIDING

*'Imagine there's no heaven.
It's easy if you try.
No hell below us,
Above us only sky
Imagine all the people.
Living for today'*¹

John Lennon dacht in 1971 dat het gemakkelijk zou zijn om een wereld zonder hemel en hel voor te stellen. Even later zong hij in hetzelfde nummer, *Imagine*, dat hij hoopte dat de wereld op deze manier één zou kunnen worden. De seculiere maatschappij, die Lennon zich voorstelde, is er niet gekomen. Toch is de wereld en de plaats van religie daarin enorm veranderd sinds de tijd dat hij zijn verbeelding de vrije loop liet.

Dit geldt ook voor de Nederlandse maatschappij, waar de rol van religie steeds meer op de achtergrond is geraakt. Dalend lidmaatschap van een kerk en afnemend kerkbezoek zijn daarvan kenmerken.² Toch ziet 54% van de volwassen bevolking zich eind 2013 nog als godsdienstig. Maar ook dit neemt af. In 1999 was dit nog 60%.³

De invloed van politieke partijen, die religie als basis voor hun keuzes in de politiek hebben, verminderde sterk. Dit blijkt vooral uit het teruggelopen aantal zetels in de Tweede Kamer.⁴ Het meest sprekende voorbeeld daarvan is het Christen Democratisch Appel (CDA), dat sinds 1980 de grootste christelijke politieke partij is.⁵ Direct na de Tweede Wereldoorlog waren de partijen waaruit het CDA is ontstaan nog een belangrijke machtsfactor in de Nederlandse politiek. Inmiddels is deze macht aanmerkelijk verzwakt.

De neergang kan verschillende oorzaken hebben. Secularisatie lijkt er daar één van te zijn. De vraag die hierbij opkomt, is wat de invloed van secularisering in de periode 1945 tot heden op de christendemocratie is geweest. Om deze vraag te kunnen beantwoorden moet duidelijk zijn wat onder secularisatie wordt verstaan. Dat is minder eenvoudig dan het lijkt. Secularisatie

---

¹ John Lennon, van de CD: *Imagine (1971)*, deel van de tekst van het titelnummer.

² Radboud Universiteit Nijmegen, 'Cijfers Katholieke Kerk' (versie 2014) <http://www.ru.nl/kaski/> (25 april 2014)

³ CBS, 'Kerkbezoek neemt af' (versie 20 december 2013), <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3929-wm.htm> Kerkbezoek neemt af. (CBS, 13 april 2014)

⁴ Bijlage 2: Uitslagen Tweede Kamer verkiezingen sinds 1937 in procenten.

⁵ In het laatste hoofdstuk zijn de afkortingen van de politieke partijen en hun betekenis opgenomen.

kan betekenen, dat sprake is van een scheiding tussen kerk en staat. De Nederlandse maatschappij is op die manier ingericht. Ook kan secularisatie worden gezien als het afstand nemen van religieuze overtuigingen en het belijden daarvan. Deze ontwikkeling heeft zich in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog voltrokken, maar toch is de interpretatie hiervan niet eenvoudig. Het is niet duidelijk of mensen, die niet (meer) aangesloten zijn bij een kerk of stellen niet godsdienstig te zijn ook werkelijk helemaal los zijn gekomen van religie en spiritualiteit.

De Canadese filosoof Charles Taylor wijst er op dat in de moderne maatschappij vele verschillende vormen van het ervaren van 'volheid', die het leven rijker, dieper en meer de moeite waard maken, voorkomen.⁶ Het innerlijk vermogen om deze volheid te bereiken kan volgens Taylor uit vele bronnen voortkomen. In het verleden was deze bron in West-Europa de christelijke religie. Maar er is niet langer sprake van één dominante religie die bepalend is voor het denken en handelen van westerse samenlevingen. Taylor ziet een seculiere maatschappij dan ook als een maatschappij waarin religie slechts één optie is naast andere bronnen van zingeving en spiritualiteit. Andere bronnen kunnen de grote denkers over zingeving zijn zoals Aristoteles, Boeddha, Epicurus en Nietzsche. Hoe algemeen deze visie ook is, het biedt een basis voor de interpretatie van verschillende maatschappelijke en culturele ontwikkelingen, die zich sinds 1945 in Nederland hebben voorgedaan. Deze ontwikkelingen hebben invloed gehad op de politieke keuzes van de Nederlandse kiezers. Taylors zienswijze is daarmee geschikt voor het zoeken naar de invloed van secularisering in de periode 1945 tot heden op de christendemocratie in Nederland.

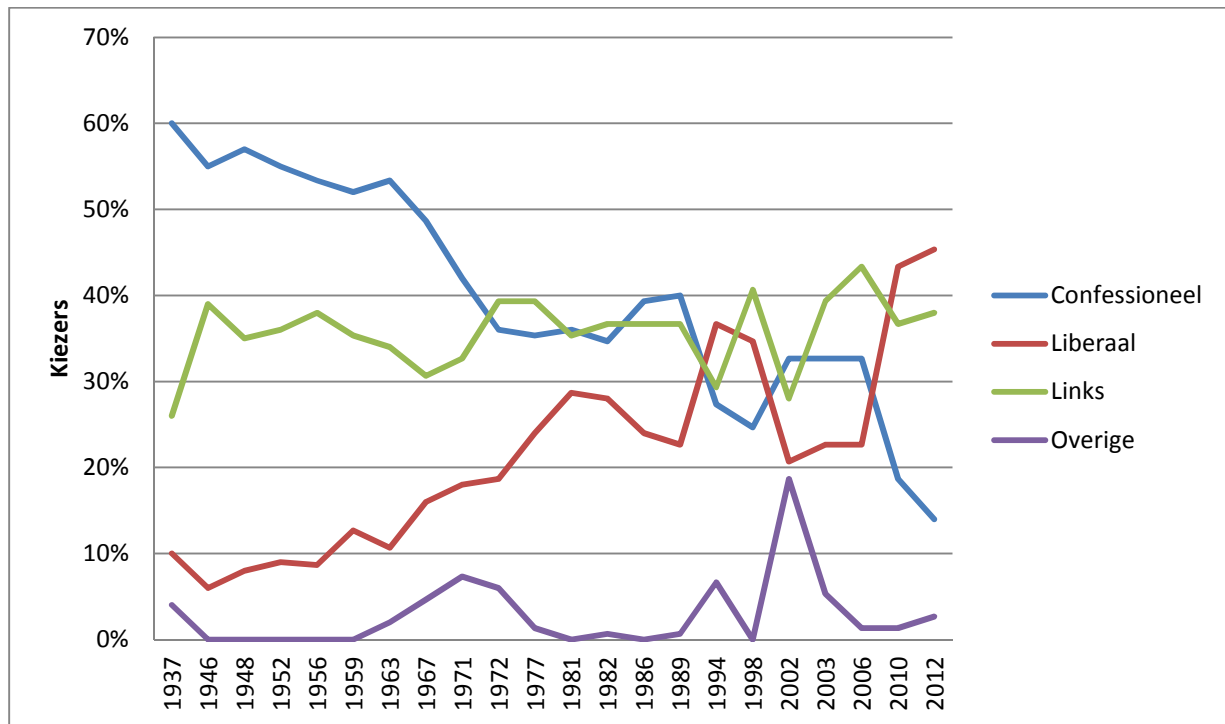
Dat de christendemocratie moeilijke tijden doormaakt blijkt duidelijk uit het steeds verder afnemende aandeel van het aantal uitgebrachte stemmen sinds 1945. Uit grafiek 1 blijkt deze neergang duidelijk.⁷ Deze zette eigenlijk al na 1948 in. Toch behaalden de confessionele partijen na de oorlog steeds meer dan de helft van de stemmen. Hierin zijn ook begrepen de stemmen van de SGP en later het GPV. In 1967 zakte dit percentage tot 47,4%. Het grootste deel van het verlies komt voor rekening van de KVP, die vrijwel steeds rond 31 % van de kiezers aan haar zijde kreeg. Vanaf 1967 is het echter gedaan met de populariteit van de KVP. In drie verkiezingen (1967, 1971 en 1972) behaalde zij respectievelijk 26,5%, 21,9 % en 17,7%.

---

⁶ Ch. Taylor, *Een seculiere tijd* (Rotterdam 2009, Harvard 2007) 43-50.

⁷ Bijlage 2: Uitslagen Tweede Kamer verkiezingen sinds 1937 in procenten

Ook de ARP en de CHU deelden in de malaise. De ARP ging van 13,2 % in 1948 naar 8,8 % in 1972 en de CHU zag haar aanhang slinken van 9,2% in 1948 naar 4,8 % in 1972.

Grafiek 1: Ontwikkeling van de stemmen van kiezers sinds 1945 op hoofdcategorieën (in %).⁸

Vanaf 1977 is er een gezamenlijke lijst van de drie grote confessionele partijen. In 1980 volgt de fusie tot het CDA. De kiezers blijven dan ongeveer rond de 30% het CDA van Van Agt steunen, maar de daling blijft langzaam doorgaan. Onder Lubbers treedt herstel in (rond 35%), maar dit neemt dramatisch af na zijn terugtreden. Het CDA valt terug tot 18,4 % in 1998. Vervolgens volgt onder Balkenende een tweede periode van herstel. Het is echter niet bestendig, want in 2010 en 2012 zijn de uitslagen opnieuw slechter. In 2012 is nog maar 8,5% van de CDA-aanhang over. Samen met de redelijk stabiele SGP (rond de 2%) en de inmiddels tot ChristenUnie gefuseerde GPV en RPF (rond de 3 %) behaalden de confessionele partijen in 2012 nog slechts 13,7% van de stemmen.

Tegenover dit enorme verlies van de confessionele partijen staat een min of meer gelijkblijvend links blok. Deze partijen weten samen door de jaren heen gemiddeld 35 % van de kiezers voor zich te winnen.

⁸ Afgeleid van Bijlage 2: Uitslagen Tweede Kamer verkiezingen sinds 1937 in procenten

De grote winst zit bij de liberale partijen, waarbij naast de VVD en D'66 ook de PVV tot deze groep is gerekend. Hun aandeel van het electoraat neemt toe van 6,4 % in 1946 tot 44,7 % in 2012. Dit nam toe, zeker na 1972, ondanks een dip in de eerste tien jaren van deze eeuw. De eenmalige piek van de overige partijen in 2002 betreft de LPF.

Wat is er gebeurd? Wat is de christendemocratie en met name het CDA overkomen? Vlak na de oorlog leek het allemaal nog heel goed te gaan.

Om een antwoord op deze vragen te vinden zal eerst een beeld worden geschetst van de voor dit onderzoek relevante maatschappelijke, economische en politieke ontwikkelingen en de rol van de christendemocratie daarin. Voor de periodisering zal een politieke invalshoek worden aangehouden zodat er aansluiting is met de politieke keuzes van de Nederlandse burgers. Ook kiezersgedrag, demografie en evaluaties van verkiezingsuitslagen van het CDA zelf en van derden zullen hierin worden betrokken.

Hieruit zal blijken dat in de periode van 1945 tot 2014 een aantal belangrijke ontwikkelingen van invloed zijn geweest op de maatschappij en de positie van de christendemocratie daarin. De welvaart en sociale zekerheid hebben geleid tot het wegnemen van de grootste bedreigingen in het dagelijks bestaan. Deze zekerheid en onderwijs en media hebben de behoefte aan vrijheid in het maken van eigen keuzes veroorzaakt of versterkt. Als gevolg daarvan pasten de bestaande maatschappelijke structuren niet meer. Een strijdbare houding van de jongeren en een meegaande bestuurlijke elite droegen bij aan een snelle vernieuwing. Kerken en politieke partijen stelden zich open voor vernieuwingen en zorgden voor mobiliseren van de krachten tot vernieuwing, maar het leidde ook tot verwarring. Het gevolg was dat burgers op levensbeschouwelijk terrein eigen keuzes maakten en de loyaliteit aan de politieke partijen verminderde.

ZUINIGHEID EN VLIJT (1946-1958)

*You were the lowdown rebel if there ever was
Even if you had no cause
James Dean, you said it all so clean
And I know my life would look all right
If I could see it on the silver screen⁹*

De verkiezingen voor de Tweede Kamer van 26 mei 1937 waren de laatste voor de Tweede Wereldoorlog.¹⁰ Met 60 van de 100 zetels vormden de confessionele partijen veruit het grootste blok.¹¹ Na de oorlog installeerde koningin Wilhelmina al op 25 juni 1945 het nieuwe kabinet-Schermerhorn. De nieuwe regering was van mening dat de Tweede Kamer, die in 1937 door de bevolking was gekozen, niet meer representatief was. Op 16 mei 1946 vonden daarom verkiezingen voor een nieuwe Tweede Kamer plaats.

Tot verrassing van velen bleek in de politieke verhoudingen ten opzichte 1937 niets wezenlijk te zijn veranderd.¹² Mensen uit de Verzetsbeweging en ook koningin Wilhelmina waren teleurgesteld, maar vooral een groep van 460 vooraanstaande Nederlanders, die tijdens de Tweede Wereldoorlog gevangen hadden gezeten in het gijzelaarskamp in Sint-Michelsgestel. Zij hadden vernieuwing verwacht en een doorbraak van de antithese en verzuiling.¹³ De zogenaamde "geest van Gestel" moest leiden tot een andere inrichting van de politiek. Samenwerking tussen kapitaal en staat en saamhorigheid moesten centraal staan. Maar toen het aankwam op de vertaling naar de dagelijkse politieke praktijk bleken de opvattingen over de concrete invulling te veel te verschillen.

Vanaf de zomer van 1945 tot het voorjaar 1946 werden de partijen van voor de oorlog weer nieuw leven ingeblazen. Dat gold voor de protestantse ARP en CHU, maar ook voor de katholieken en de liberalen. Om toch een zekere vernieuwing een kans te geven werd op 22 december 1945 de Katholieke Volkspartij opgericht, die zowel voor katholieken als voor niet-katholieken zou openstaan.

---

⁹ D. Henley, J. D. Souther, G. Frey, Don Henley en J. Browne, uit het nummer *James Dean* van de CD *On the Border* van The Eagles (1974).

¹⁰ H. van der Horst, *Onze premiers (1901-2002). Hun weg naar de top* (Amsterdam 2007) 448-452.

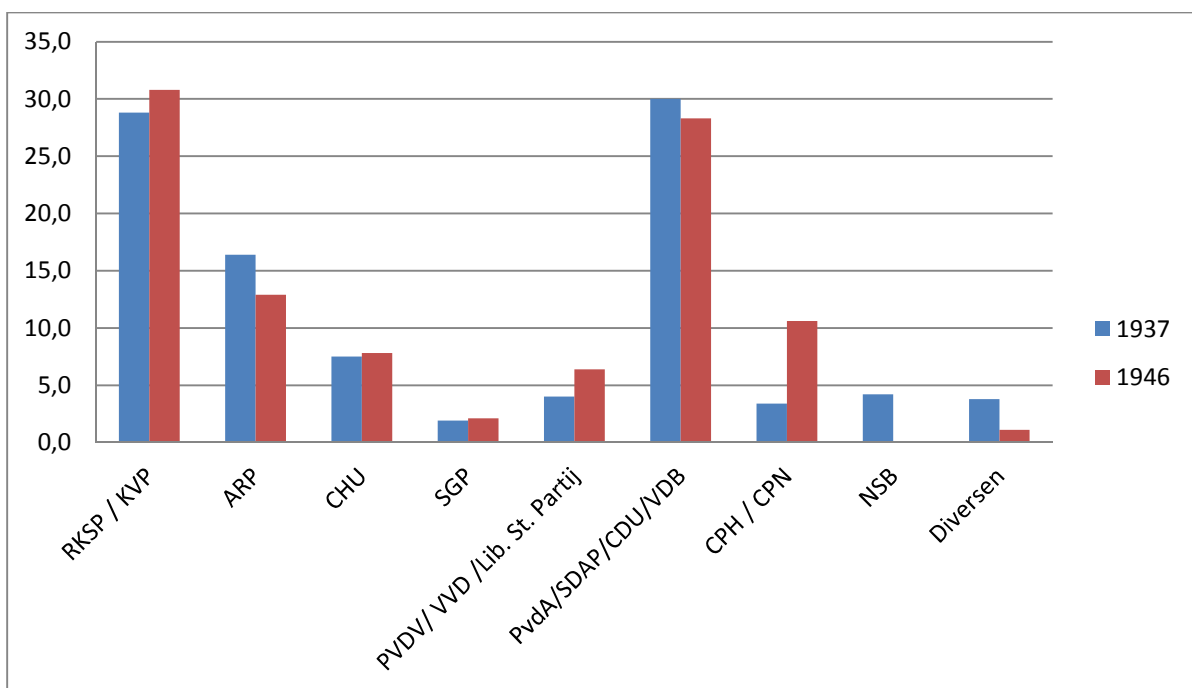
¹¹ Bijlage 1: Uitslagen Tweede Kamer verkiezingen sinds 1937 in zetels

¹² Bijlage 1 en Van der Horst, *Onze premiers*, 159

¹³ F. Wielinga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009), 192-197 en Parlement en Politiek, 'De 'doorbraak' '(versie zij), http://www.parlement.com/id/vh8lnhrrl0g6/de_doorbraak (5 april 2014)

De grootste verandering was echter de oprichting van de PvdA op 9 februari 1946.¹⁴ In de PvdA verenigden zich katholieke, protestantse, sociaaldemocratische en links-liberale kopstukken om de gewenste doorbraak te bereiken. Maar de kiezer besloot in 1946 anders.

De verkiezingen van 16 mei 1946 leidden tot een herstel van de politieke verhoudingen van 1937. De KVP werd met 32 van de 100 zetels de grootste partij. De PvdA behaalde 29 zetels. Dat was minder dan de SDAP, VDB en CDU in 1937 samen hadden behaald (31 zetels). Van vernieuwing was dus geen sprake. Nog steeds was het confessionele blok sterk, met een redelijk groot aantal linkse zetels en een kleine liberale vertegenwoordiging.

Grafiek 2: Verkiezingsuitslagen in 1937 en 1946 in %.¹⁵

Nederland kwam zwaar gehavend uit de Tweede Wereldoorlog. Een derde van Nederlands economische bezittingen was verdwenen.¹⁶ Kapitaalgoederen waren vernietigd of door de bezetter meegenomen naar Duitsland.¹⁷ Er was behoefte aan alles, maar vooral aan eerste levensbehoeften, zoals voedsel, kleding, schoenen en geneesmiddelen. Het is daarom niet verwonderlijk dat de bevolking koos voor de vertrouwde situatie. Rust en orde werden

¹⁴ Van der Horst, *Onze premiers*, 171-172

¹⁵ Afgeleid van Bijlage 1: Uitslagen Tweede Kamer verkiezingen sinds 1937 in zetels

¹⁶ H. van der Horst, *Nederland. De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu* (Amsterdam 2000), 506.

¹⁷ M. Prak en J. Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2013), 248

gezocht en gevonden in de vertrouwde zuilen. Bij partijen leefde een grote behoefte aan ordening van maatschappij en economie.¹⁸ De wederopbouw ging voor.

Dit had dan ook de eerste prioriteit van het kabinet. Eind 1945 was het al weer mogelijk om in de eerste levensbehoeften te voorzien. De regering koos voor een strakke regulering van de economie door geleide loonpolitiek en lage prijzen, waardoor de loonkosten laag zouden blijven, zodat de concurrentiepositie van Nederland kon verbeteren. De vakbonden konden zich vinden in de geleide loonpolitiek, omdat zij werkgelegenheid verkozen boven hogere lonen. De depressie van de jaren dertig was nog niet vergeten. Ook was er instemming van werkgevers en werknemers over het industrialisatiebeleid.¹⁹ De PvdA en de KVP slaagden erin om uit hun vooruitstrevende ideeën over de economie een compromis te sluiten, waarin ruimte was voor een actieve rol van de overheid en voor het vrije ondernemerschap. Het leidde tot snelle modernisering van de Nederlandse economie.²⁰

De samenwerking tussen deze twee grootste politieke partijen duurde tot 1958. De ARP en CHU schoven daarbij meestal aan. Als blijk van de goede samenwerking tussen de KVP en de PvdA gunde KVP-leider Romme het premierschap aan de PvdA.²¹ Bijna 10 jaar lang zou de saaie, zuinige, maar ook consistente Drees leider van verschillende kabinetten zijn.²² Onder zijn leiding zette de opwaartse lijn zich door. Belangrijk daarbij was de Marshallhulp, die Europese landen de kans bood om hun economieën weer op de been te krijgen. Maar ook wist Nederland aan te sluiten bij de hoogconjunctuur van het begin van de jaren vijftig in heel Europa en het Duitse *Wirtschaftswunder*.²³ De economische groei was in de jaren vijftig gemiddeld rond 5 procent per jaar.²⁴ Er was alle reden om vertrouwen te hebben in de confessionele partijen.

De economische groei bood ook de gelegenheid om een verzorgingsstaat op te bouwen. De KVP vond haar inspiratie in de sociale leer van de katholieke kerk, waarin de solidariteit met de zwakkeren een belangrijk uitgangspunt was.²⁵ De KVP heeft sterk ingezet op deze rol in de ontwikkeling van het sociale stelsel en vervulde hiermee haar christelijke plicht.

---

¹⁸ J.J. Woltjer, *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2005), 319-322

¹⁹ Prak en Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 249

²⁰ Wielinga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 221.

²¹ Van der Horst, *Nederland*, 517.

²² Van der Horst, *Onze premiers*, 195-216

²³ R. Bhageloe en J. de Jong, 'De naoorlogse economische groei van Nederland en Duitsland' (CBS 2010) <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/50D75D40-C00F-40D4-B209-286F876937D1/0/2010p215p19art.pdf> (16 april 2014)

²⁴ Wielinga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 221.

²⁵ RK Documenten.nl, 'Rerum Novarum' (15 mei 1891)

<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=651> (15 mei 2014)

Het eerste begin met de verzorgingsstaat maakte Drees in 1947 toen hij de tijdelijke Noodwet Ouderdomsvoorziening invoerde, die in 1957 werd uitgebreid tot de Algemene Ouderdomswet (AOW).²⁶ De sociale wetten volgden elkaar daarna in een snel tempo op.

De koopkracht nam geleidelijk, maar nog niet spectaculair, toe. Huwelijken werden gesloten en er werden veel kinderen geboren. Van 1946 tot 1955 kwamen er 1,3 miljoen Nederlanders bij.²⁷ Door de toename van de welvaart kwamen nieuwe producten binnen het bereik van de bevolking. Het aantal bromfietsen nam toe van vierduizend in 1949 tot een miljoen in 1959.²⁸ Belangrijk waren radio en televisie, waarmee geleidelijk de wereld de huiskamers binnen kwam. Vanaf 1955 kwam de verkoop van televisietoestellen op gang en in 1961 ging al de miljoenste over de toonbank.²⁹ Het nieuws en de informatie vormden aanvankelijk het hoofdbestanddeel van de programma's. Maar toch betekende dit voor de kijkers een eerste kennismaking met andere opvattingen dan die in eigen kring werden aangehangen. Kort na de oorlog waren de kerken, vakbeweging en politici een zedelijkheidsoffensief begonnen om het moreel besef van de bevolking en vooral de jeugd, dat in de oorlog zou zijn aangetast, weer te versterken.³⁰ Maar door de informatie en beelden, die via radio en televisie de burgers bereikten, ontwikkelde zich het besef dat er ook andere interessante opvattingen waren. De wereld leek zich langzaam te openen.

De eerste signalen van wat komen ging waren al zichtbaar. De nozems trokken zich van de goede omgangsvormen niets aan en kleedden zich en droegen het haar als Elvis Presley en James Dean. In de kunst meenden dichters en schilders dat de oude waarden geen nut meer hadden. De Tweede Wereldoorlog had dat aangetoond. Poëzie en schilderkunst werden abstract. Voor de gewone man was dit allemaal ver weg, maar ook voor hen was het geen saaie tijd.³¹

Er waren meer tekenen dat er iets aan het veranderen was. De katholieke, protestantse en socialistische zuilen hadden eigen scholen, verenigingen, politieke partijen, vakbonden, gezondheidszorg en kranten.³² Maar in de politiek bracht de PvdA de sociaaldemocratie in het

---

²⁶ Van der Horst, *Nederland*, 535 en Prak en Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 252.

²⁷ Wikipedia, Bevolking van Nederland (11 mei 2014) http://nl.wikipedia.org/wiki/Bevolking_van_Nederland (15 mei 2014)

²⁸ H. Righart, *De eindeloze jaren zestig* (Amsterdam 2006), 133.

²⁹ Van der Horst, *Nederland*, 521.

³⁰ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 41.

³¹ Van der Horst, *Nederland*, 519.

³² E. Zahn, *Regenten, Rebellen en Reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam, 2005) 174-176

centrum van de macht en een aantal katholieke intellectuelen was lid van de PvdA. De VVD verplichtte zich om bij te dragen aan de doorbraak van de verzuilde politiek en maatschappij.³³ Bij de oprichting van de KVP waren aan vernieuwers uit de eigen kring concessies gedaan. De KVP zou een vooruitstrevende partij zijn, die open stond voor alle kiezers. Al lijken dit kleine gebeurtenissen, toch waren het signalen van een andere manier van denken. Vernieuwing kwam centraal te staan. De Nederlanders zagen zich al in 1949 als progressief, zelfs progressiever dan de Amerikanen.³⁴ De leidende elites wilden dan ook als vooruitstrevend worden gezien. Het bepaalde in hoge mate hun medewerking aan vernieuwingen.

Bij de verkiezingen van 1952 verloor de KVP 2 zetels. In Brabant en Limburg verloor de KVP vooral ten gunste van de PvdA.³⁵ De bisschoppen waren bezorgd. In 1954 kwamen zij met een mandement onder de titel *De Katholiek en het openbare leven van deze tijd*. De bisschoppen maakten duidelijk dat de eenheid onder de katholieken behouden moest blijven.³⁶ Lidmaatschap van de seculiere vakbond NVV bleef verboden en lidmaatschap van de PvdA werd krachtig ontraden.³⁷ Met deze publicatie gaven de bisschoppen aan toch meer conservatief te zijn dan progressief. Maar ondanks de commotie die zij opriepen, hadden zij een zeker succes, want bij de verkiezingen van 1956 groeide de KVP weer en ook in de twee verkiezingen daarna, in 1959 en 1963, handhaafde de KVP zich en leverde de premier. In 1963 haalde de KVP zelfs het hoogste percentage ooit, namelijk 31,9%, ondanks minder KVP-stemmers in Brabant en Limburg.³⁸

Eind jaren vijftig was het toppunt van de verzuiling.³⁹ Katholieken en gereformeerden waren voor ongeveer driekwart lid van verenigingen van hun zuil. Respectievelijk 87% van de katholieken stemden KVP en 82% van de gereformeerden op de ARP.⁴⁰ Dit kan samenhangen met de altijd wat vertraagde reactie van mensen op ontwikkelingen. Ook wanneer iemand voor de vernieuwingen en modernisering was, was dit nog niet meteen aanleiding om de

---

³³ J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. (Meppel 1995), 31-37.

³⁴ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 25.

³⁵ Woltjer, *Recent verleden*, 391.

³⁶ Parlement en politiek, 'Mandement 1954' (zj)

http://www.parlement.com/id/vh8lnhrrs0qj/mandement_van_1954 (19 april 2014)

³⁷ Van der Horst, *Nederland*, 529.

³⁸ Woltjer, *Recent verleden*, 397.

³⁹ Zahn, *Regenten, Rebellen en Reformatoren*, 178.

⁴⁰ H. De Liagre, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990. in R. Aerts, H. De Liagre Bohl, P. de Rooy, H. te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999), 277-278

lidmaatschappen waarbij men zich vertrouwd en thuis voelde vaarwel te zeggen.

Veranderingen - zeker in de persoonlijke sfeer - gaan niet zo snel. Het is ook mogelijk dat de kiezer tevreden was met de bestaande politieke koers van de kabinetten-Drees, waaraan ook de confessionele partijen nadrukkelijk deelnamen.

Maar er kwam beweging in de confessionele zuilen. De positie van de leiding binnen de Nederlandse katholieke kerk veranderde.⁴¹ De priesters genoten binnen de katholieke zuil veel gezag, dat nauwelijks werd betwist. Maar toen in de jaren vijftig en zeker in de jaren zestig katholieken goed onderwijs genoten nam dit gezag zeer snel af. Vanaf het midden van de jaren vijftig was steeds meer sprake van onverschilligheid ten opzichte van ideologie en geloof.⁴² Het wekelijks bezoek aan de kerk nam onder de katholieke jeugd sterk af. Bij de vrijzinnig hervormden was dit al eerder het geval. Toch leidde dit niet tot een breuk tussen de oudere en jongere generaties. De ouderen kozen ervoor de jeugd toe te staan zich op hun eigen manier te ontwikkelen. De houding van de leidende elite en de verhouding tussen de generaties waren misschien niet cruciaal voor de vernieuwingen zelf, maar wel voor de snelheid waarmee deze zich konden voltrekken en voor de relatieve maatschappelijke rust waarin dit gebeurde.

---

⁴¹ Woltjer, *Recent verleden*, 394.

⁴² Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 43.

VOORSPOED EN VRIJHEID (1958-1967)

*Come mothers and fathers throughout the land
And don't criticize what you can't understand
Your sons and your daughters are beyond your command
Your old road is rapidly agin'
Please get out of the new one if you can't lend your hand
For the times they are a-changin'.⁴³*

In de jaren zestig versnelden de vernieuwingen tot een duizelingwekkend tempo. De behoedzaamheid van de jaren vijftig maakte plaats voor een ongeremde drang tot hervormingen. De kerken verloren hun traditionele aantrekkings- en overtuigingskracht. En het kon ook, want de economie, leiders en politici maakten veel mogelijk.

De economische groei zette in de eerste helft van de jaren zestig gestaag door daarbij geholpen door de ontdekking van gas bij Slochteren in 1959.⁴⁴ Vanaf 1963 werd de geleide loonpolitiek door de regering losgelaten. Door de krapte op de arbeidsmarkt ontstond een loongolf. Jaarlijks stegen de lonen enorm snel. De arbeid werd duurder en de werkgelegenheid in de industrie nam vanaf 1965 af. De inflatie nam toe en de structuur van de economie verzwakte geleidelijk.⁴⁵ Maar de Nederlanders merkten daar aanvankelijk niet veel van. De koopkracht nam in de jaren tussen 1959 en 1970 met 55% toe. Relatief nieuwe producten zoals koelkast, wasmachine, bromfiets en zelfs auto kwamen binnen bereik. Nederland ging behoren tot één van de rijkste landen van de wereld.

In de jaren vijftig werd de verzorgingsstaat met zuinigheid en voorzichtigheid opgebouwd, maar na 1960 was hiervan geen sprake meer.⁴⁶ De regering zette de opbouw van de verzorgingsstaat met volle kracht voort. Met name de KVP had vergaande wensen op het gebied van de sociale zekerheid. In 1959 kwam de Weduwen- en Wezenwet tot stand. Onder leiding van de KVP-top-ambtenaar Veldkamp kwam in 1962 de Algemene Kinderbijslagwet en in 1963 de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) tot stand. In 1965 werd de Algemene Bijstandswet door de Tweede Kamer geloodst. Een systeem van verzekering

---

⁴³ Bob Dylan, van de CD: *The times they are a'changing* (1964), deel van het titelnummer.

⁴⁴ Van der Horst, *Nederland*, 533.

⁴⁵ Prak en Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 253

⁴⁶ Van der Horst, *Nederland*, 531.

van de wieg tot het graf had vorm gekregen. De gunstige economische omstandigheden maakten mogelijk dat dit kon worden gerealiseerd.

Dat gold ook voor een belangrijke verandering in het onderwijssysteem. De zogenaamde Mammoetwet moest leiden tot een betere doorstroming van leerlingen en vermindering van het verlies van talent. De wet was voorbereid door de katholieke minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen Cals en trad op 1 augustus 1968 in werking.⁴⁷ Daarvoor was al een uiterst goede regeling van studiebeurzen ingesteld. Deze moest kinderen uit financieel zwakkere gezinnen in staat stellen om door te stromen naar het hoger beroepsonderwijs en de universiteit. Het percentage studenten met een studiebeurs was in 1960-1961 al 28,5 %. In de tweede helft van de jaren zestig nam het aantal studenten explosief toe. Dat kwam niet alleen door de verruiming van de mogelijkheden maar ook omdat de grote generatie van na 1945 in groten getale onderwijs ging volgen.

De ontwikkelingen in de maatschappij volgden elkaar snel op en beïnvloedden elkaar over en weer. De levensstijl werd vrijer en de ruimte voor persoonlijke keuzes nam toe. In navolging van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië ontstond de tienercultuur.⁴⁸ De minirok en het spijkerpak verschenen in het straatbeeld en daarbij cosmetica, tienerbladen, snoep en softdrinks. De muziek van de jonge generatie was uitdagend en opzwevend. Gedrag, kleding, haardracht en uitstraling van de Beatles en andere popgroepen werden een voorbeeld voor de jeugd. De grammfoonspeler maakte het mogelijk om de muziek af te spelen die de jongeren op dat moment wilden horen. Populaire zenders, die muziek voor jongeren uitzonden, zoals Radio Veronica en andere piratenzenders, haakten hier op in. Deze nieuwe verschijnselen en producten waren communicatiemiddelen van de jeugd. Geleidelijk werd steeds meer aanspraak gemaakt op vrijheid en kreeg het ideaal van zelfontplooiing of zelfexpressie een centrale plaats in het denken. De welvaart, het onderwijs en de massamedia maakten het mogelijk.

De rol van de vrouw veranderde ingrijpend. De komst van de wasmachine en andere moderne producten had haar dagelijks leven al ingrijpend veranderd. Het anticonceptiemiddel 'de pil' bood vanaf 1962 de vrouw ook een grotere seksuele vrijheid. Bisschop Bekkers van 's-Hertogenbosch gaf katholieke vrouwen ruimte door te stellen dat het gebruik van pil een kwestie voor het eigen geweten was. Na de *babyboom* nam het aantal geboorten sterk af en

---

⁴⁷ Van der Horst, *Nederland*, 536.

⁴⁸ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 179-189.

zette zich na de komst van de pil door.⁴⁹ Vrouwen gingen meer deelnemen aan het arbeidsproces. Gelijkheid en zelfontplooiing werden voor vrouwen belangrijke doelen.⁵⁰ Er kwam protest tegen de maatschappij die na de Tweede Wereldoorlog was opgebouwd. Men wilde meer maatschappelijke vernieuwing en inspraak. Dit kwam onder meer tot uitdrukking op de universiteiten, waar het gezag van professoren niet langer werd geaccepteerd. Er was verzet tegen de maatschappij die was opgebouwd door de ouders van de jonge opstandige jeugd. Zij stelden de onderdrukkende werking van het streven naar consumptie en bezit aan de orde.⁵¹ Onduidelijk was hoe de wereld er in hun ogen uit zou moeten zien, maar dat was van minder belang. Het ging om het maken van eigen keuzes in vrijheid en niet geremd door een verouderde moraal. Individualisme stond steeds meer centraal. Jongeren emancipeerden zich. Politici en andere maatschappelijke leiders beschouwden de verandering voor een deel als onvermijdelijk en gaven ruimte voor vernieuwingen. Zij bewogen mee op de progressieve wind. Een conservatief alternatief was er ook niet.⁵²

De nadruk op persoonlijke ontwikkeling en expressie kreeg navolging in het bedrijfsleven. Onder invloed van Amerikaanse organisatiekundigen zoals Mayo en McGregor ontstond de Human-relations-benadering, waarin de behoeftehiërarchie van Maslov centraal stond.⁵³ Zij meenden dat de leiding van ondernemingen aandacht moest hebben voor de ontplooiingskansen van de medewerkers. De werkgevers in Nederland pakten dit idee op en richtten in 1959 de Stichting De Baak op, waar deze zij opleidingen organiseerden waarbij de persoonlijke en bedrijfsbelangen nadruk kregen. Leiding geven kreeg een ander karakter. Wanneer de onderneming mogelijkheden tot persoonlijke ontplooiing van ieders kwaliteiten bood, zou de kans op bedrijfssucces het grootste zijn.⁵⁴

---

⁴⁹ H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988), 184-186.

⁵⁰ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 106-110.

⁵¹ Van der Horst, *Nederland*, 541.

⁵² Zahn, *Regenten, Rebellen en Reformatoren*, 19.

⁵³ In 1943 publiceerde Maslov zijn piramide waarin de behoeftehiërarchie tot uitdrukking komt. De opvolgende fasen zijn: lichamelijke behoeften, veiligheid en zekerheid, sociaal contact, waardering en erkenning en zelfontplooiing. Zie onder meer <http://www.spiridoc.nl/maslow.htm>

⁵⁴ Dezelfde ontwikkeling deed zich voor in het sociaal cultureel werk waar professionals hoge verwachtingen ten aanzien van individuele ontplooiing moesten waar maken. Dit is ontleend aan een lezing van M. Spierts op 27 mei 2014 in Hilversum. M. Spierts promoveerde op de professionalisering van de sociaal-culturele beroepen. Zijn proefschrift is verschenen onder de titel: 'De stille kracht van de verzorgingsstaat. Geschiedenis en toekomst van sociaal-culturele professionals.'

Als gevolg van de ontwikkelingen was het begin jaren zestig voor de confessionele partijen nodig geworden om de politieke koers te herijken. De welvaart en de opgebouwde verzorgingsstaat maakten het nodig om na te denken over het evenwicht tussen invloed van de overheid en de werking van de vrije markt. Bovendien begon de ontkerkelijking snel toe te nemen.⁵⁵ De kerkelijke leiders van de protestantse kerken en katholieke kerk waren zich ervan bewust dat de wereld veranderde. Terugloop van kerkbezoek, afname van de kracht van vermaningen en de verminderde waardering voor de inhoud van preken waren daarvan symptomen.⁵⁶ Bovendien bleek het niet goed meer mogelijk om de scheiding tussen de geloofsgroepen te rechtvaardigen. Het katholieke deel van de bevolking voelde zich geëmancipeerd. De ontzuiling ging snel.⁵⁷ Kranten, omroepen en universiteiten verloren hun specifieke religieuze identiteit.⁵⁸

Er was meer behoefte aan oecumene en samenwerking ontstaan. In 1966 werd onder de naam *Samen op weg* zelfs aan een plan gewerkt om tot één kerk te komen. De kerkelijke leiders raakten ervan overtuigd dat grondige hervormingen van de kerken noodzakelijk waren. Het Tweede Vaticaans Concilie leek een nieuw begin. Paus Johannes XXIII wilde de katholieke kerk afstemmen op de huidige tijd (*aggiornamento*). De paus leek ruimte te bieden voor persoonlijke verantwoordelijkheid.⁵⁹ Van 1962 tot en met 1965 spraken de katholieke bisschoppen in Rome met elkaar over vernieuwing. De Nederlandse kerkprovincie pakte de vernieuwing op en organiseerde van november 1966 tot april 1970 een Pastoraal Concilie in Noordwijkerhout⁶⁰. Onder leiding van kardinaal Alfrink werden besloten tot ingrijpende vernieuwingen, maar dit leidde tot spanningen met de kerkelijke leiding in Rome en verwarring onder de gelovigen.⁶¹ Toen bleek dat paus Paulus VI de besproken vernieuwingen niet zou overnemen nam het onbegrip alleen nog maar toe. Het wekelijks kerkbezoek daalde van 65% in 1966 tot 35% in 1974.⁶² Het aantal priesterwijdingen nam, van 301 in 1963 af tot 103 in 1967 en in 1972 waren het er nog maar 26. Daarnaast traden veel priesters uit hun ambt.⁶³ Ook het gebruik van de sacramenten, met inbegrip van de doop, bleef afnemen.⁶⁴

---

⁵⁵ Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 199

⁵⁶ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 89-94.

⁵⁷ Woltjer, *Recent verleden*, 459-463.

⁵⁸ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 97-101.

⁵⁹ Van der Horst, *Nederland*, 536.

⁶⁰ Woltjer, *Recent verleden*, 456-459.

⁶¹ Kossmann, E.H., *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België Deel II: 1914-1980* (Amsterdam, 2005), 331.

⁶² Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 114.

⁶³ Woltjer, *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2005), 459.

De kerkelijke leiders, ook de protestantse, probeerden hun kerk open te laten staan voor de ideeën van gelovigen in de moderne tijd. Het werkte averechts. Door de individualisering ontdekten steeds meer gelovigen dat ethiek, moraal en geloof ook mogelijk waren zonder directe betrokkenheid bij een kerk.⁶⁵ Geloof kreeg meerdere vormen en daarmee ontstonden meerdere bronnen van zingeving en spiritualiteit, zoals Charles Taylor later zou vaststellen.

Deze ontwikkelingen hadden ook een groot effect op de confessionele partijen, met name de KVP. Het aantal leden van de KVP liep in de jaren zestig terug tot ca. 100.000 leden, terwijl dat er 400.000 waren geweest.⁶⁶

Een deel van de KVP-kopstukken wilde in 1963 met de PvdA weer een kabinet vormen, maar dat lukte niet. Later kwam het er toch nog van. De confessionele partijen bedankten de VVD en gingen zonder verkiezingen verder met de PvdA. Het kabinet Cals trad in april 1965 aan en had grote progressieve pretenties.⁶⁷ Zij sprak zich uit voor ingrijpende hervormingen en democratisering. In de regeringsverklaring noemde zij het christendom en het humanisme in één adem.

Maar het kabinet liep flinke deuken op die zijn legitimiteit aantastten. De wisseling van VVD naar PvdA werd gezien als kiezersbedrog. Maar het huwelijk van prinses Beatrix met Claus van Amsberg in maart 1966 en het Bouwvakoproer van juni 1966 leidden voor het kabinet tot een regelrechte gezagscrisis. Het optreden van de politie werd breed ter discussie gesteld en was aanleiding voor het aftreden van de burgemeester en hoofd commissarissen van politie. De fractieleider van de KVP, Schmelzer, deed een poging de escalatie van verzet te duiden. Hij verwees naar de hele maatschappij en de katholieke kerk waar de behoefte aan meer verantwoordelijkheid en persoonlijke beleving was toegenomen.⁶⁸ Volgens Schmelzer vervreemde men zich daardoor van het gezag. Hij gaf hiermee blijk van een zekere zelfkritiek en zag de positie van het individu steeds centraler staan.

Fractieleider Schmelzer had grote moeite om zijn verdeelde fractie bijeen te houden.⁶⁹ Op 22 november 1966 sneuvelde het kabinet al weer in de befaamde Nacht van Schmelzer. Hoewel

---

⁶⁴ E. Sengers, "Al zijn wij katholiek, wij zijn Nederlanders" *Opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational-choice perspectief*. (Delft 2003), 199-204 en Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 207.

⁶⁵ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 114-116.

⁶⁶ Kossmann, E.H., *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België Deel II: 1914-1980* (Amsterdam, 2005), 329.

⁶⁷ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 205-210.

⁶⁸ Ibidem, 228.

⁶⁹ Woltjer, *Recent verleden*, 439-441.

Schmelzer niet op de val van het kabinet uit was geweest kreeg hij in de media de verantwoordelijkheid in de schoenen geschoven.⁷⁰ Deze nacht kreeg een symbolische betekenis en stond voor het gebrek aan democratisch gevoel en voedde het idee van onmachtige en onbetrouwbare politici.⁷¹ De kiezer liet zijn ongenoegen merken en in 1967 volgden met name voor de KVP rampzalige verkiezingen.⁷²

Naast de politieke problemen was binnen de KVP ook de discussie over haar grondslag en organisatie losgebarsten. In januari 1966 was een rapport verschenen onder de naam *Grondslag en Karakter van de K.V.P.*⁷³ In dit rapport stelde de commissie dat ‘thans niet meer gesproken mag worden van de ‘noodzakelijkheid’ van een katholiek partijverband’. De partij moest zich open blijven stellen voor anderen en komen tot een synthese van verschillende maatschappelijke groepen. De basis van de KVP moest de inspiratie van het christelijk geloof zijn, maar het was de bedoeling om ‘de partij te zuiveren van alle elementen, die een bepaalde kerkgebondenheid suggereren.’ De directe verbondenheid die de KVP als onderdeel van de staatsinrichting had met de katholieke kerk werd daarmee verbroken en de secularisatie van de KVP een feit. De christelijke inspiratie, die de KVP gemeenschappelijk had met de andere christelijke partijen, zou de basis kunnen zijn voor een nieuwe christelijke partij, al leek dit de commissie nog ver weg.

Of de kiezers de opvattingen, zoals die binnen de KVP groeiden, deelden dan wel begrepen is niet duidelijk, maar waardering kreeg de partij niet van het electoraat. De partij verloor 5% en zakte van 50 naar 42 zetels. Er waren twee grote winnaars: D’66 en de Boerenpartij. Beide behaalden zeven zetels. Het was duidelijk dat een belangrijke verschuiving had plaatsgevonden. Zowel D’66-leider Van Mierlo als Schmelzer concludeerde dat de jongeren vernieuwing van het kiesstelsel en de partijen wilden.⁷⁴ Er was een grote noodzaak om aansluiting te zoeken bij ideeën van de jongeren. De kiesgerechtigde leeftijd was verlaagd naar 21 jaar. Bij de volgende verkiezingen ging de *babyboomgeneratie* meedoen.

De mentaliteit van deze generatie was individualistischer, ook in religieus opzicht. De kerken waren nauwelijks in staat op de nieuwe ontwikkelingen een voor de jeugd passend antwoord te formuleren. De secularisatie nam daardoor sterk toe en politiek verdween de

---

⁷⁰ P.G. Kroeger en J. Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval bij het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998), 19.

⁷¹ Kossmann, *De lage landen 1780-1980. Deel II*, 334.

⁷² Ibidem, 324.

⁷³ Structuurcommissie van de K.V.P., ‘Grondslag en karakter van de K.V.P.’ (versie januari 1966) <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/Beginselprogrammas/KVP/kvp-grondslag66.pdf> (9 mei 2014)

⁷⁴ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 182-183.

onvoorwaardelijke loyaliteit met de confessionele partijen. Misschien was het een idee om politiek samen op te trekken. Het idee van *Samen op weg* kreeg een nieuwe dimensie.

POLARISATIE EN SAMENWERKING (1967-1982)

*Open up the gates of the church and let me out of here
Too many people have lied in the name of Christ
For anyone to heed the call
Too many people have died in the name of Christ
That I can't believe it all⁷⁵*

De wereld was veranderd. Dit was niet alleen in Nederland het geval. De jongeren in Nederland hadden veel buitenlandse invloeden opgepakt. In West-Europa en de Verenigde Staten leidden de jaren zestig tot grote veranderingen. De ontwikkelingen stopten niet bij de grens. Dit gaf de politieke elite een zeker gevoel van onvermijdelijkheid.⁷⁶

In het begin van de jaren zestig waren de ontwikkelingen gericht op persoonlijke vrijheid. Tegen het einde van de jaren zestig werd alles meer politiek. De naoorlogse generatie diende zich aan. Zij kenden alleen welvaart, maar nu kwamen ook problemen naar voren zoals, inflatie, werkloosheid en vervuiling. Bovendien maakten de Koude Oorlog, de oorlog in Vietnam en de ingreep in Tsjecho-Slowakije het nodig keuzes te maken over veiligheid en samenwerking. De politiek haakte daarop in. Het leidde tot een andere sfeer in de maatschappij.

De Nederlandse politiek radicaliseerde. Binnen de PvdA kwam een groep van jonge politici en intellectuelen met een bundel van radicale opstellen onder de naam *Tien over Rood*. Zij pleitten voor radicale linkse standpunten en voor polarisatie.⁷⁷ Spanningen binnen de KVP leidden er toe dat enkele radicale leden zich afsplitsen en de PPR begonnen.⁷⁸ Al snel sloten enkele leden van de ARP zich hierbij aan.

Bij de verkiezingen van 1971 en 1972 leed de KVP opnieuw gevoelige verliezen. Zij hield nog slechts 27 zetels (17,7%) over. De ARP wist zich met 14 zetels (8,8%) redelijk te

---

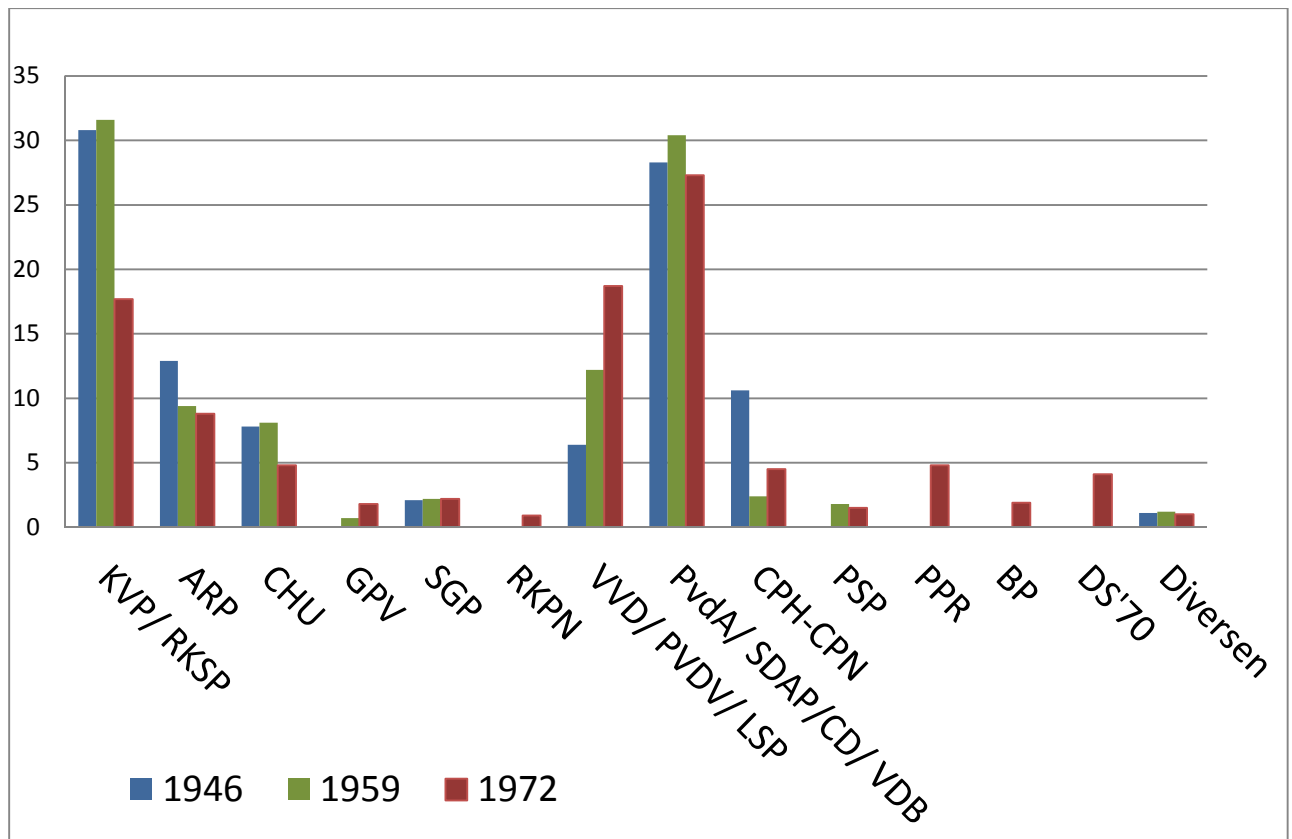
⁷⁵ Graham Nash, uit het nummer *Cathedral* van de CD *CSN* van Crosby Stills & Nash (1977)

⁷⁶ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 15.

⁷⁷ De Liagre, 'Consensus en polarisatie', 306-312.

⁷⁸ Wielinga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 255.

handhaven, maar ook de CHU verloor en kwam in 1972 uit op nog maar 7 zetels (4,8%). Daarnaast waren er drie kleine christelijke partijen. Het GPV had vanaf 1963 1 zetel, maar verdubbelde deze in 1971 en 1972 (1,8%). De SGP stond stabiel op 3 zetels (2,2%) en de RKPN, een afsplitsing van de KVP, haalde eenmalig één zetel (0.9%).

Grafiek 3: Vergelijking verkiezingsuitslagen in percentages 1946, 1959 en 1972.⁷⁹

De confessionele partijen behielden samen in 1972 dus nog maar 54 van de 150 zetels (36%). Vanaf 1967 was het aantal confessionele zetels snel terug gelopen. Vanuit deze verzwakte positie begonnen zij aan de jaren zeventig.

De linkse partijen hadden meer zelfvertrouwen. Zij verwierven ten opzichte van 1946 een ongeveer gelijk deel van het electoraat. De winst zat vooral bij de liberalen. Zij begonnen in 1946 met 6 % van de stemmen, maar wisten in 1972 bijna 19% van de keizers voor zich te winnen.

⁷⁹ Bijlage 1: Uitslagen Tweede Kamer verkiezingen sinds 1937 in zetels

In 1973 trad na een hele lange formatieperiode het kabinet onder leiding van de PvdA-er Den Uyl aan. De drie progressieve partijen die aan dit kabinet deelnamen (PvdA, D'66 en PPR) leverden 10 ministers. Van de andere acht ministers kwamen er zes uit de KVP en twee uit de ARP. Deze confessionele partijen hadden afgesproken dat zij het kabinet niet steunden, maar zich niet zouden verzetten wanneer vooraanstaande leden uit hun partij een ministerspost zouden gaan bekleden.⁸⁰

Dit eerste echt linkse kabinet had een lijst van wensen.⁸¹ Zij richtte zich op de spreiding van kennis, macht en inkomen. De progressieve regering wilde de maatschappij ingrijpend hervormen.⁸² Maar het liep anders. Het kabinet Den Uyl stond voor een keerpunt, maar anders dan zij hadden bedoeld. De verzorgingsstaat was loodzwaar op de begroting gaan rusten.⁸³ Toch koppelde het kabinet de bijstandsuitkering aan het nettominimumloon en er werd meer geld beschikbaar gesteld voor vormings- en welzijnswerk, tweedekansonderwijs en stadsvernieuwing.⁸⁴ Maar de oliecrisis van 1973, de stijgende rente en verzwakte structuur van de Nederlandse economie veroorzaakten een ernstige economische crisis. De werkloosheid liep snel op en hervormingsplannen kwamen niet van de grond. Steeds was er tegenwerking vanuit de Tweede Kamer waar de linkse regering niet kon steunen op een linkse meerderheid.⁸⁵

Op andere dossiers zat het ook niet mee. Het kabinet-Den Uyl werd geconfronteerd met het omkoopschandaal van Prins Bernhard en Lockheed en verschillende gijzelingsacties. Op levensbeschouwelijke onderwerpen stonden de linkse ministers vaak tegenover de christelijke ministers. Minister van Justitie Van Agt kwam in 1976 zelfs direct in conflict met de linkse ministers door de sluiting van de Bloemenhovekliniek, waar abortussen werden uitgevoerd tot 18 weken, terwijl de wet dit toestond tot 12 weken. Het leidde tot felle reacties van de linkse partijen en de liberalen in de Tweede Kamer. De meningen stonden lijnrecht tegenover elkaar. Ondanks verschillende initiatiefwetsontwerpen, waaronder van de KVP en ARP, kwam het uiteindelijk niet tot wetgeving.⁸⁶ Ook op gebied van euthanasie bleef een patstelling bestaan. Van Agt beschermde de christelijke waarden.

---

⁸⁰ Van der Horst, *Onze premiers*, 347-349

⁸¹ Kossmann, *De lage landen 1780-1980. Deel II*, 335.

⁸² Wielinga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 259.

⁸³ Prak en Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 263-264

⁸⁴ Woltjer, *Recent verleden*, 599.

⁸⁵ De Liagre, 'Consensus en polarisatie', 310-311.

⁸⁶ Woltjer, *Recent verleden*, 571-573.

De persoonlijke verhoudingen werden er niet beter op. Met name de samenwerking tussen Den Uyl en Van Agt verliep steeds stroever. Begin 1977 viel het kabinet omdat de confessionele ministers niet wilden instemmen met een wetsvoorstel over de grondpolitiek.

De polarisatiestrategie van de linkse partijen had een onbedoeld gevolg. Het maakte de confessionele partijen nog duidelijker dat samenwerking, waarvoor in 1967 de KVP het initiatief had genomen, geboden was.⁸⁷ Na de nederlagen bij de verkiezingen van 1971 en 1972 nam de noodzaak alleen nog maar toe. Maar naast de polarisatie en het zetelverlies waren er meer factoren die tot de integratie aanleiding gaven.⁸⁸ In het Europese parlement was al sprake van een goede samenwerking en politici moesten ook invulling geven aan de maatschappelijke en kerkelijke wens tot oecumene.⁸⁹ Een kleine groep mensen uit de drie partijen pakte de handschoen op. Daarvan speelde de KVP-er Steenkamp een essentiële rol. Hij wist de partijen uiteindelijk samen te brengen door de zogenaamde ‘antwoordfilosofie’, waarbij niet het evangelie zelf, maar het politieke antwoord daarop het samenbindende element moest zijn.⁹⁰ De nieuwe partij zou zich op basis hiervan tot de hele bevolking kunnen richten en zonder bemiddeling van de kerken politiek bedrijven. Het ging erom op eigen gezag en op basis van het politieke programma te handelen. De basis van de KVP is herkenbaar en in principe seculier. Religie is voor de partij de bron, maar kiezers met ander inspiratiebronnen kunnen allemaal bij de partij terecht.

De drie confessionele partijen kozen vier basisbeginselen voor hun politiek, die gebaseerd waren op de reformatorische wijsbegeerte en de katholieke sociale leer: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. In 1979 werden deze beginselen vastgelegd in het *Program van Uitgangspunten van het CDA*.⁹¹ Er was een hele prestatie geleverd, maar het was de vraag of de nieuwe partij met haar uitgangspunten het echte antwoord had gevonden om vanuit confessioneel standpunt de bedreigingen van individualisering en secularisering het hoofd te bieden. Of had men de echte problemen ontlopen? Het open karakter van de partij kon als een boemerang werken zoals het ook

---

⁸⁷ Kossmann, *De lage landen 1780-1980. Deel II*, 332-335.

⁸⁸ H.M. ten Napel, ‘“Een wet mag de zedelijke draagkracht van een volk niet te boven gaan”’. De opstelling van het CDA-in-wording in het parlement’ in: Voerman, G., (red.) *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appel 1980-2010* (Amsterdam 2011), 34-39.

⁸⁹ Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 13.

⁹⁰ Ten Napel, ‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van een volk niet te boven gaan’, 41.

⁹¹ Program van Uitgangspunten CDA, (1980 en 1993)

https://www.cda.nl/fileadmin/Organisaties/Visiegroepen/Publicaties/Program_van_Uitgangspunten_CDA.pdf
(10 mei 2014)

gedaan had bij de kerken. Maar het nieuwe Christen Democratisch Appel (CDA) had er vertrouwen in en presenteerde zich als een vooruitstrevende partij aan de kiezers.

In 1977 was het al gelukt om een gemeenschappelijk programma te formuleren en een gezamenlijke kandidatenlijst op te stellen. Als CDA gingen zij de verkiezingen van 1977 in. Het duurde toen nog drie jaar voordat de drie partijen echt fuseerden. Op 11 oktober 1980 werd het CDA opgericht en was een samenwerking tot stand gekomen die twee decennia daarvoor onmogelijk was geweest.

De eerste lijsttrekker van het CDA werd Van Agt. Met zijn geheel eigen stijl bood hij weerstand aan de PvdA. Het leverde hem het vertrouwen op van zowel de katholieke als protestante CDA-kiezers. Bij de verkiezingen van 1977 haalde het CDA 49 zetels.⁹² Dat was één zetel meer dan het gezamenlijke resultaat in 1972. De neergang leek tot staan te zijn gebracht. Het CDA had zich goed gepresenteerd in de media als een betrouwbare en stabiele middenpartij, waardoor het lukte ook buitenkerkelijke kiezers en zogenaamde ‘randgelovigen’ voor zich te winnen.⁹³ Maar toch was het succes voor een deel maar schijn. Het CDA had in het noorden gewonnen, maar in het zuiden verloor zij terrein. In steden als Den Bosch, Tilburg, Helmond, Maastricht en Nijmegen werd de PvdA de grootste partij.⁹⁴ Dit sloot aan bij het algemene beeld. De PvdA groeide maar liefst 10 zetels en kwam uit op 53 en werd de grootste partij. Het was het beste resultaat ooit.⁹⁵ Dit succes had echter een schaduwkant: de winst kwam helemaal bij de andere linkse partijen vandaan. De VVD en D’66 hadden alle reden tot blijdschap. Zij wonnen beide respectievelijk 6 en 2 zetels.

Het resultaat van het CDA had een belangrijke politieke consequentie. De voormalige drie partijen traden nu als een partij op en was dus als blok een machtsfactor van belang. Dat bleek tijdens de formatieonderhandelingen, waarin het CDA zich hard opstelde tegenover de PvdA. De laatste deed grote concessies en na een lange periode kwam een conceptregeerakkoord tot stand.⁹⁶ De partijraad van de PvdA accepteerde dit echter niet en eiste bijstelling ten gunste van de PvdA. Zij lijkt echter over het hoofd te hebben gezien, dat er ook een meerderheid mogelijk was van CDA en VVD. Van Agt zocht contact met Wiegels en binnen enkele weken stond het kabinet Van Agt I op het bordes bij de koningin.

---

⁹² Bijlage 1: Uitslagen Tweede Kamer verkiezingen sinds 1937 in zetels

⁹³ De Liagre, ‘Consensus en polarisatie’, 315.

⁹⁴ Woltjer, *Recent verleden*, 592.

⁹⁵ D. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012), 229.

⁹⁶ Van der Horst, *Nederland*, 562-563.

Toch ging het niet zonder slag of stoot. In de CDA-fractie was verzet tegen het conceptregerakkoord dat Van Agt en Wiegel hadden samengesteld. CDA-fractievoorzitter Aantjes sprak zelfs van verkwanseling van het CDA-programma.⁹⁷ Na veel discussie ging de fractie akkoord met de samenwerking met de VVD, hoewel zes leden, waaronder Aantjes, verklaarden zich niet bij voorbaat gebonden te achten aan het regeerakkoord, maar dit loyaal zouden steunen. Ondanks de smalle basis zat het kabinet toch de volle ambtsperiode uit.

Met het programma *Bestek '81* ging het kabinet ambitieus aan de slag. Zij streefde vier belangrijke doelstellingen na. Het financieringstekort, de collectieve uitgaven en de werkloosheid moesten lager en het bedrijfsleven moest sterker worden.⁹⁸ Als gevolg van de tweede oliecrisis in 1979 kwam van de ombuigingen in de praktijk niet veel terecht. Het financieringstekort liep op van 3,8% in 1977 tot 8,2% van het nationale inkomen in 1981. De werkloosheid nam toe tot 13,5% in 1982.⁹⁹

Het aantal mensen dat gebruik maakte van de WAO groeide snel. Deze wet bood voor werkgevers een relatief gemakkelijke manier om overbodig personeel kwijt te raken.¹⁰⁰ De slechte economische situatie veroorzaakte veel spanningen tussen werkgevers en werknemers, maar ook binnen het kabinet tussen de CDA-ministers Albeda van Sociale Zaken en Andriessen van Financiën.

In de fractie nam de invloed van de loyalisten af door het vertrek van Boersma en van fractievoorzitter Aantjes nadat onthullingen over lidmaatschap van de Duitse Germaansche SS hem tot aftreden hadden gedwongen. De keuze van Aantjes als fractievoorzitter was al niet gemakkelijk verlopen, omdat de KVP-leden van de fractie onder leiding van Andriessen de gelederen gesloten hielden. De sleutelfuncties zouden hierdoor steeds door oud-KVP-ers worden bezet. Dat was niet houdbaar en Aantjes had met tegenzin de rol van fractievoorzitter gekregen.¹⁰¹

Maar ook op andere onderwerpen kreeg het kabinet Van Agt te maken met verdeeldheid in het CDA. CDA-minister Kruizinga trad in 1978 af als minister van Defensie omdat hij zich verzette tegen de neutronenbom. In 1979 besloot de NAVO tot modernisering van de kernwapens. Nog voorafgaande aan het besluit van de NAVO werd in de Tweede Kamer een

---

⁹⁷ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 229.

⁹⁸ De Liagre, 'Consensus en polarisatie', 317.

⁹⁹ Wielinga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 284-285.

¹⁰⁰ Van der Horst, *Nederland*, 564.

¹⁰¹ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 232.

motie aangenomen tegen de plaatsing van kruisraketten.¹⁰² Tien CDA-Kamerleden stemden voor deze motie. Het kabinet ging toch akkoord onder de voorwaarde dat zij pas in december 1981 tot een definitief besluit zou komen.

Van Agt had in 1974 al een ethisch reveil bepleit tijdens de behandeling van de abortuswetgeving. Op dit dossier wist Van Agt succes te behalen door de Wet Afbreking Zwangerschap eind 1981 geaccepteerd te krijgen. Maar voor het overige stierf het ethisch reveil een stille dood.

Het kabinet Van Agt I was geen succes en ook zijn tweede en derde kabinet waren dat niet. De verschillende inzichten van de PvdA enerzijds en het CDA en de grote winnaar D'66 anderzijds waren te groot. Nadat in 1981 verkiezingen tot deze kabinetten hadden geleid gingen de keizers in 1982 alweer naar het stemhokje. Het CDA verloor drie zetels, terwijl de PvdA er drie won. De grote winnaar was echter de VVD, die met 36 zetels op het grootste aantal zetels tot dan uitkwam. D'66 verloor 11 van haar 17 zetels.¹⁰³

Een kabinet van VVD en CDA lag voor de hand en dat kwam er ook. Van Agt, die nog wel lijsttrekker was geweest trok zich terug, waarmee de weg vrij kwam voor CDA-fractievoorzitter Lubbers.

ONTNUCHTERING EN RECUPERATIE (1982-1994)

Lubbers werd in 1982 premier en zou dat 12 jaar blijven. Hij begon met zijn eerste kabinet in een moeilijke tijd en koos voor een aanpak van no-nonsense-slagvaardigheid.¹⁰⁴ In het kabinet van CDA en VVD waren relatief veel ministers afkomstig uit het bedrijfsleven. Met dit team zette Lubbers een beleid in van bezuinigen en reorganiseren. Kernwoorden waren decentraliseren, dereguleren en privatiseren.¹⁰⁵ De sociale zekerheid werd ingrijpend herzien, maar ook van de gezondheidszorg en cultuur werden de bestedingen beperkt. Het kabinet besloot tot verlaging van de salarissen van ambtenaren en de uitkeringen van de WW, WAO en ziektewet. Dit was het gevolg van mislukte maatregelen om het volume van mensen dat van deze regelingen gebruik maakte terug te dringen. De werkloosheid was in 1982 zodanig gegroeid en de druk van de regering zo sterk geworden dat ook de vakbonden bereid waren mee te werken aan ingrijpende maatregelen. Vakbeweging en werkgevers sloten op 24

¹⁰² Woltjer, *Recent verleden*, 578.

¹⁰³ Bijlage 1: Uitslagen Tweede Kamer verkiezingen sinds 1937 in zetels

¹⁰⁴ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 261.

¹⁰⁵ Woltjer, *Recent verleden*, 649-656.

november 1982 samen met de regering het Akkoord van Wassenaar, waarin zij afspraken maakten over loonmatiging, zodat de concurrentie en de rentabiliteit van het bedrijfsleven zich zou kunnen herstellen.¹⁰⁶ De kabinetten van Lubbers slaagden er in om een omslag te bereiken. Het financieringstekort daalde van ruim 10% in 1982 tot 4,5 % in 1994.¹⁰⁷ Vanaf 1985 nam de werkloosheid langzaam af.

Het maatschappelijk klimaat waarin de drie kabinetten van Lubbers moesten werken was heel anders dan in de jaren zeventig. In het begin van de tachtiger jaren waren in de westerse wereld grote veranderingen gaande. In de Verenigde Staten was Reagan president en in Groot-Brittannië was Thatcher premier geworden. Met de komst van Kohl eindigde in West-Duitsland een periode van sociaaldemocratische bondskanseliers. Er ging een neoliberale wind waaien.¹⁰⁸ Het denken en handelen van Lubbers en zijn ministers paste in dit beeld. Lubbers leidde in lijn met dit tijdsbeeld zijn kabinetten pragmatisch. Hij was niet de man voor de meer ideologische aspecten van de politiek van het CDA. Deze rol werd ingevuld door Brinkman, die de eigen verantwoordelijkheid in het publieke debat bracht. Hij stelde dat de samenleving weer zorgzaam moest worden.¹⁰⁹ De CDA-commissie Wijffels kwam in 1983 met een rapport, *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*, waarin de individuele verantwoordelijkheid en het gezin als hoeksteen van de samenleving belangrijke uitgangpunten waren.¹¹⁰

Door het draagvlak voor en het succes van zijn beleid slaagde Lubbers erin om het CDA bij de verkiezingen van 1986 en 1989 54 zetels te behalen. Het CDA van Lubbers was de dominante partij in de jaren tachtig. Deze successen hangen sterk samen met het pragmatisme en de daadkracht van Lubbers zelf. Hij deed met veel zelfvertrouwen wat nodig was zonder het confessionele karakter van het CDA een duidelijk profiel te geven. Het gevolg was dat het aantal niet-godsdienstige kiezers, dat hun stem op het CDA uitbracht, groeide.¹¹¹ Maar de populariteit van Lubbers als premier verhulde het zicht op de verdergaande secularisering.

---

¹⁰⁶ Akkoord van Wassenaar, (versie 24 november 2014) <http://www.parlement.com/9291000/d/wassenr.pdf> (20 mei 2014)

¹⁰⁷ Parlement en Politiek, 'Financieringstekort 1994' (versie zij) http://www.parlement.com/id/vhteowjehzm/cijfers_kabinet_kok_i_1994_1998 (3 mei 2014)

¹⁰⁸ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 259-260.

¹⁰⁹ Van der Horst, *Nederland*, 571-572 en Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 269-270 .

¹¹⁰ Y.E.M.A Timmerman-Buck, 'De bocht is ingezet maar nog niet genomen', Christen Democratische Verkenningen, (versie 7-8 1985)

http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/tijdschrift/CDV/CDV1985/CDV_1985_07-8.pdf (20 mei 2014)

¹¹¹ Wielinga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 291.

Bovendien waren de kiezers zeer in beweging. Zij voelden zich steeds minder gebonden aan de partij waarop zij stemden. Meer dan 50% stemde op een andere partij dan de vorige keer.¹¹² Dat merkte het CDA toen Lubbers III in 1994 afscheid nam.

Brinkman was de opvolger van Lubbers maar toonde zich niet erg loyaal naar het kabinet-Lubbers III. Lubbers stoorde zich daaraan en deed dan ook geen enkele moeite om Brinkman aan een goede verkiezingsuitslag te helpen. Toen Brinkman ook nog stelde dat bevrozing van de uitkeringen ook voor de AOW moest gelden en Lubbers aangaf niet op Brinkman maar op Hirsch Ballin te zullen stemmen was de onrust compleet. Een groot deel van de kiezers liep weg en het CDA verloor 20 van haar 54 zetels. De liberale partijen VVD en D'66, die geen deel uitmaakten van Lubbers III, waren de grote winnaars.

DOORBRAAK EN VOLATILITEIT (1994-2014)

Het had inmiddels 48 jaar geduurd, maar toen was het toch zover: de doorbraak was een feit! Na de verkiezingen van 1994 was het mogelijk om een zogenaamd paars kabinet te vormen van PvdA, VVD en D'66. In 1998 lukte dit opnieuw. Een belangrijke ontwikkeling had daaraan bijgedragen. Na de val van de Berlijnse muur in 1989 had de Amerikaanse filosoof Fukuyama zelfs het einde van ideologieën aangekondigd. De liberale democratie leek het beste politieke systeem.¹¹³ De partijen leken dit te onderschrijven en de verschillen werden steeds kleiner. Er was sprake van ideologische convergentie. Het werd druk in het politieke centrum. Voor de kiezer had dit vermoedelijk ook de inwisselbaarheid van het CDA vergroot. De economie veranderde ook van karakter. Nederland was een land van dienstverlening geworden. Fabrieken en machines waren voor een belangrijk deel vervangen door kantoren en computers. Internet, mailen, mobiele telefoons en videoconferenties werden normaal. Globalisering beheerste de economie en maakte de wereld nog meer open dan ze al was.

Het kabinet-Kok had het economisch tij mee. Kok wist door behoedzaam te werken steeds haalbare compromissen te sluiten met de coalitiepartners.¹¹⁴ Ook buiten de regering en het parlement was overleg een kernbegrip. Het poldermodel floreerde.¹¹⁵ Maar of dat zo goed was is de vraag. Het compromis werd een doel op zich. Geleidelijk nam onderhuids de onvrede toe.

---

¹¹² Ibidem, 294.

¹¹³ F. Fukuyama, *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens* (Amsterdam, 2005)

¹¹⁴ Wielinga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009), 294.

¹¹⁵ Prak en Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel*, 271-272.

Op ethisch terrein was voor Paars euthanasie een belangrijk onderwerp. Steeds had het CDA sterk beperkende invloed gehad op de euthanasiewetgeving. Nu de weg vrij was greep D'66-minister Borst haar kans. De tweede Kamer nam haar wet aan waarin de strafbaarheid van de arts kwam te vervallen mits aan bepaalde voorwaarden was voldaan.¹¹⁶ Het CDA had geen kans om invloed te hebben op de inhoud van de wet.

Het CDA moest enorm wennen aan haar nieuwe rol in de oppositie. Brinkman was uit de politiek vertrokken en zijn opvolger Heerema was geen aansprekende oppositieleider.¹¹⁷ Ook zijn opvolger, De Hoop Scheffer, slaagde er niet in de keizer weer voor zich te winnen.

Dat lukte VVD-leider Bolkenstein beter. Hij stelde onderwerpen aan de orde, die de burgers bezig hielden, zoals het gebrek aan sociale controle, onveiligheid op straat en het asielbeleid.

Bolkenstein voelde de tijdsgeest goed aan, want ondanks de brede steun voor het kabinet ontstond geleidelijk een zeker gevoel van onbehagen in de maatschappij. Te veel zaken bleven liggen en het kabinet kreeg het verwijt dat het te veel in achterkamertjes regelde.¹¹⁸

Het kabinet besteedde geen of weinig aandacht aan het immigratie- en integratievraagstuk. Op 29 januari 2000 publiceerde de PvdA-prominent Paul Scheffer zijn artikel '*Het multiculturele drama*'.¹¹⁹ Scheffer gaf een kritische analyse van het integratiebeleid. Werkloosheid, armoede, schooluitval en criminaliteit kwamen bovenmatig voor bij allochtonen. Het kabinet had zijn zorg wel uitgesproken, maar deze leek te verdampen 'in de gelukzaligheid van het poldermodel.' De integratie was naar zijn mening mislukt. De multiculturele samenleving zat op dood spoor. Het onderwerp kwam echter niet of nauwelijks aan de orde. De harmonie tussen de partijen werd niet op de proef gesteld.

Daar bracht de nieuwkomer Fortuyn verandering in. Deze voormalige hoogleraar bracht met zijn aanvallen op de bestaande politieke krachten de politici in verwarring. Hij stelde de onderwerpen aan de orde die het kabinet had laten liggen en confronteerde de partijen daarmee. Gedogen was voor hem een vorm van slap liberaal beleid. Op 6 mei 2002 werd Fortuyn vermoord en bracht Nederland in een staat van verwarring.

Bij de verkiezingen van 15 mei 2002, die na de val van het kabinet Kok II nodig waren geworden, behaalde de LPF 26 zetels. Nog nooit waren de verschuivingen zo groot

---

¹¹⁶ Politiek & Parlement, 'Kabinet Kok I', (zj)

http://www.parlement.com/id/vhteowehznm/cijfers_kabinet_kok_i_1994_1998 (3 mei 2014)

¹¹⁷ Van der Horst, *Nederland*, 585.

¹¹⁸ Wielinga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 297-298.

¹¹⁹ P. Scheffer, 'Het multiculturele drama', *NRC*, 29 januari 2000.

geweest.¹²⁰ De drie partijen van de paarse kabinetten verloren enorm. Het CDA deed het heel goed en behaalde een winst van 14 zetels en kwam uit op 43 zetels. In september 2001 was Balkenende de onbetwiste leider van het CDA geworden. Onder maatschappelijk moeilijke omstandigheden leidde hij tot 2006 drie kabinetten en een rompkabinet. Balkenende kreeg bij de verkiezingen van 2002 en de daaropvolgende verkiezingen de steun van veel seculiere kiezers. In 2002 en 2003 ging het om 18 a 19% en in 2006 was dit zelfs 31%.¹²¹ Het CDA heeft in 2002 ongetwijfeld politiek geprofiteerd van uitzonderlijke omstandigheden, die na de moord op Fortuyn waren ontstaan. Het CDA was door Fortuyn niet hard aangepakt en het CDA had zich ook niet sterk verzet tegen de opvattingen van Fortuyn. In de daaropvolgende jaren was sprake van economische voorspoed en een totale ineenstorting van de LPF. In 2006 wist Balkenende de onduidelijkheid die PvdA-leider Bos liet bestaan over de fiscalisering van de AOW handig electoraal uit te buiten.

Maar ook al behaalde het CDA met Balkenende klinkende verkiezingsoverwinningen, de zetelaantallen uit de tijd van Lubbers werden niet meer gehaald. Het CDA kon er niet gerust op zijn. In 2010 was de populariteit van Balkenende uitgewerkt en opnieuw bleek de matige trouw van de kiezer. Grote verschuivingen maakten de VVD (31 zetels) en de PVV van Wilders (24 zetels) tot de grote winnaars. Het CDA zakte naar een historisch dieptepunt van 21 zetels. Balkenende trok zijn conclusies en maakte plaats voor Verhagen.

Rutte en Verhagen kozen voor een kabinet van VVD en CDA met gedoogsteun van de PVV, ook al bestond het draagvlak slechts uit 76 zetels. Deze keuze leidde tot veel verzet binnen het CDA. Verschillende prominente CDA-ers spraken zich uit tegen deze regering, maar Verhagen kreeg van een druk bezocht, rumoerig en zelfs op televisie uitgezonden congres op 2 oktober 2010, toch de steun van zijn achterban. Het werd geen succes. Op 23 april 2012 viel het kabinet.

Nieuwe verkiezingen waren noodzakelijk en het CDA kreeg de rekening gepresenteerd. De partij verloor nog eens 8 van haar 21 zetels en nam plaats in de oppositie met 13 zetels.

---

¹²⁰ Bijlage 1: Uitslagen Tweede Kamer verkiezingen sinds 1937 in zetels

¹²¹ G. Voerman, 'Inleiding' in: Voerman, G., (red.) *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appel 1980-2010* (Amsterdam 2011), 13.

HET SLAGVELD OVERZIENDE

In zeventig jaar stortte de electorale steun voor de christendemocratie in Nederland geleidelijk ineen. Wat zijn hiervan de oorzaken?

In de twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog was sprake van een enorme ontwikkeling van de welvaart. De strijd om de primaire materiele behoeften verschoof naar de achtergrond. Na 1965 kende de economie ups-and-downs, maar Nederland bleef een rijk land. De opbouw van het sociale verzekeringsstelsel versterkte het gevoel van zekerheid, waardoor het mogelijk was dat Nederlanders zich vrijer gingen opstellen. De kennismaking met nieuwe werelden, levensstijlen en -beschouwingen door de invloed van moderne media, versterkte dit.

Een steeds groter scala van producten en keuzes leidde tot een individuelere invulling van het leven. Toen de pil beschikbaar kwam bood dat ruimte voor een vrije seksuele moraal. De rol van de vrouw veranderde. De deelname aan het arbeidsproces van de vrouw buiten het gezin nam toe. Of de invloed van deze verandering op de secularisering in Nederland ook zo groot was als Brown voor Groot-Brittannië concludeert, is de vraag.¹²² De tijd sinds de komst van de pil was daarvoor waarschijnlijk nog te kort. Maar dat het gevoel van vrijheid groter werd is evident.

De aanpassing van het onderwijssysteem en de uitbreiding van het stelsel van studiebeurzen droeg bij aan de ontwikkeling van de jongeren. Maar dit leidde ook tot de roep om inspraak, vernieuwing en zelfontplooiing. Gezag op basis van de maatschappelijke positie nam drastisch af.

De zekerheid, de vrijheid en de strijdbaarheid van de jongeren gaf Nederland een heel ander gezicht dan vlak na de oorlog. De deugden van Benedictus hadden voor de burgers geen hun kracht.¹²³ Maar ook de oudere generatie zocht aansluiting bij de moderne tijd en gaf ruimte voor waarschijnlijk onafwendbare vernieuwingen. Modernisering en vooruitstrevendheid waren ook hun kernbegrippen. Kerken, politieke partijen en maatschappelijke organisaties zochten naar samenwerking en stelden zich open voor andere opvattingen. Dit had grote gevolgen. Er ontstond ruimte, die mensen gebruikten om eigen keuzes te maken. Zij kozen hun eigen weg en de loyaliteit ten opzichte van de oude vertrouwde instituten, zoals kerken, zuilen en politieke partijen, verminderde sterk. Het individualisme kreeg alle ruimte en de maatschappij werd liberaler. De secularisatie uitte zich in ontkerkelijking en ontzuiling. De

---

¹²² C.G. Brown, *The death of christian Britain. Understanding Secularisation 1800-2000* (Oxon 2009)

¹²³ Volgens Benedictus moesten monniken drie geloften aan de abt afleggen, namelijk van armoede van kuisheid en van gehoorzaamheid. Zie onder meer *De regel van Sint-Benedictus* Vertaald door V. Hunnik (Amsterdam 2000)

christelijke religie had haar dominante positie verloren. Dit was toen nog slechts één optie naast andere bronnen van zingeving en inspiratie. Buiten de traditionele kerken hadden Nederlanders mogelijkheden ontdekt om tot zingeving en inspiratie te komen of spiritualiteit te beleven.

De liberale maatschappij kreeg een extra impuls vanaf de jaren tachtig toen het neoliberale denken internationaal de overhand kreeg. Maar dit lag in de lijn van de lopende ontwikkelingen. In de jaren na 1980 komt tot wasdom wat vanaf van 1946 was gezaaid, waarbij de omslag in de periode van 1963 tot 1967 lag. In deze periode kwamen de grote ontwikkelingen van openheid, vrijheid en inspraak tot een climax. Toen gingen mensen de ontstane ruimte gebruiken en eigen keuzes maken. Zij gingen zelf op zoek, gesteund door het klimaat van zelfontplooiing, naar de manier waarop zij hun leven vorm wilden geven. Door het herstel van de economie in de jaren tachtig en de economische voorspoed in de jaren negentig nam het vertrouwen in de liberale maatschappij en economie verder toe. Maar er bleven teveel maatschappelijke keuzes liggen. Toen dit in 2002 ter discussie werd gesteld ging het vertrouwen verder verloren. Keuzes waren te lang uitgesteld en kiezers werden steeds meer volatiel.

De vraag is hoe het CDA en zijn voorgangers met deze ontwikkelingen zijn omgegaan. Zij hebben lange tijd in het centrum van de macht gestaan en invloed gehad op de politieke keuzes die zijn gemaakt.

In de jaren vijftig en zestig baseerden de christendemocratische partijen zich op de christelijke waarden en maatschappelijke betrokkenheid. Voor de KVP was de sociale leer van de katholieke kerk de belangrijkste inspiratiebron.¹²⁴ De opbouw van het sociale verzekeringsstelsel en ook de vorming van bezit (eigen woning) stonden naast het economisch beleid centraal. De partijen zochten steeds manieren om tegengestelde belangen in politiek en maatschappij te verzoenen.¹²⁵ Het plaatste hen in het centrum van de macht, waar zij zich op deze bemiddeling konden richten. Om deze rol te kunnen vervullen is pragmatisme nodig. Zeker de KVP speelde daarin een hoofdrol. De confessionele partijen werden echte bestuurderspartijen, die professioneel werkten en voor rekrutering van nieuwe talenten gebruik konden maken van de maatschappelijke organisaties van hun zuilen. Maar de permanente deelname aan de macht leidde ideologisch tot een zekere luiheid, waardoor zij de

---

¹²⁴ RK Documenten.nl, 'Rerum Novarum' (versie 15 mei 1891)

<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=651> (versie 15 mei 2014)

¹²⁵ K. van Kersbergen, 'De christendemocratische feniks en de moderne, niet seculiere politiek' in: Voerman, G., (red.) *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appel 1980-2010* (Amsterdam 2011), 199.

aansluiting met de samenleving geleidelijk verloren. In 1966 maakte dit heroverweging van de uitgangspunten van de KVP noodzakelijk. Maar eigenlijk het was toen al te laat om de maatschappelijke ontwikkelingen te beïnvloeden, als dat al mogelijk was geweest. De emancipatie van de katholieken en secularisatie was in volle gang. De openheid en individualisering in de samenleving, maakten duidelijk dat er meerdere bronnen voor zingeving en inspiratie waren. Schmelzer zag dit goed.¹²⁶

Ondanks de zwakke positie waarin de KVP verkeerde slaagde zij er toch in om het CDA te vormen naar het voorbeeld van zichzelf. Het nieuwe CDA formuleerde zijn beginselen vanuit christelijke overtuiging: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Dit zijn vier ethische beginselen, maar niet per se christelijke. Daarmee koos de partij voor een vorm van ethisch christendom.¹²⁷ Het CDA stond open voor alle Nederlanders en opende daarmee de deur voor meerdere bronnen van zingeving en inspiratie naast het christelijk geloof. De partij had geen directe verbondenheid met de kerken. In feite was het CDA daarmee op zijn minst op weg een seculiere partij te worden. Het CDA lijkt daarmee op de Duitse CDU.¹²⁸

Voor het jonge CDA was het zoeken naar de juiste koers. Er was niet onmiddellijk een balans in de partij, maar grote meningsverschillen kwamen al snel naar voren. Loyalisten en conflicten tussen ‘eigen’ ministers waren daar uitingen van. Het maakte duidelijk dat het mogelijk was om vanuit dezelfde inspiratie tot verschillende keuzes te komen.

Van Agt wist de gelederen redelijk gesloten te houden. Zijn opvattingen over ethische kwesties en zijn verzet tegen de gepolariseerde linkse partijen verbond veel CDA-kiezers.

Toch zette de neergang ook onder leiding van Van Agt door. De individualisering nam toe en

---

¹²⁶ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 228

¹²⁷ E. Meijering, ‘Hoe God verdween uit het CDA’ in: Dijkman, P.J., Brogman, E., Van Geest, P., (red) *Dood of wederopstanding? Over het christelijke in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 2012) 98-104. Meijering meent dat het CDA zelfs heeft gekozen voor een ethische religiositeit. Ook belijders van andere godsdiensten kunnen het CDA vertegenwoordigen. Daarmee zit het CDA volgens Meijering op het spoor van een religie boven geloofsverdeeldheid. Dit lijkt veel op de stelling van Taylor, dat er meerdere bronnen van zingeving en inspiratie kunnen zijn.

¹²⁸ G. Krings, ‘De C van de Duitse CDU’ in: Dijkman P.J., Borman E., en van Geest P. (red.), *Dood of wederopstanding. Over het christelijke in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 2012), 149-155. Krings: ‘Ook christendemocratische partijen als de CDU of het CDA zijn allesbehalve kerkelijke partijen die hun politieke programma’s direct in Rome of door een gereformeerde kerkenraad laten schrijven. Het programma van de CDU is op basis van het christelijke mensbeeld pragmatisch afgestemd op de zorgen en behoeften van de mensen..... Het succes van de democratie in Duitsland is ook het succes van de CDU, die als unie de verschillende geledingen in de samenleving bij elkaar wil brengen: katholieken en protestanten, werkgevers en werknemers, West- en Oost-Duitsers..... Christendemocraten mogen niet aan algemene vrijblijvend geformuleerde basisbeginselen blijven vasthouden, maar moeten voortdurend op nieuwe problemen en uitdagingen antwoorden geven die mensen ook kunnen begrijpen. De christelijke waarden en de daarvan afgeleide abstracte principes dienen op basis van concrete voorstellen in de praktijk gebracht te worden...’

het aantal CDA-kiezers liep verder terug. Dat veranderde onder leiding van Lubbers. Waar tijdens Van Agt nog te weinig consensus in de maatschappij was voor harde ingrepen in het sociale stelsel en de economie kreeg Lubbers veel steun voor zijn no-nonsense-beleid. Hij managende het land vanuit het Torentje, dat een soort centrale commandopost werd.¹²⁹ De economie en werk stonden centraal. Immateriële onderwerpen verdwenen grotendeels naar de achtergrond. Na het vertrek van Lubbers bleken secularisatie en afnemende loyaliteit niet stil te hebben gestaan. Het CDA verloor dramatisch, waarna de Evaluatiecommissie Gardeniers-Berendsen met een harde analyse van het maatschappelijke klimaat en de interne situatie kwam.¹³⁰ De commissie verweet het CDA dat zij zich ‘als een wat zelfgenoegzame bestuurderspartij heeft opgesteld.’¹³¹ Er was te weinig geluisterd en te weinig aandacht geweest voor het concept van de verantwoordelijke samenleving.

Het zou logisch zijn dat een ervaren partij als het CDA zich niet opnieuw zou stoten aan dezelfde steen, maar de praktijk was anders. Na een verwarrende periode werd Balkenende in 2001 de leider. Vanuit CDA-perspectief begon Balkenende goed. Hij gaf het CDA weer een morele basis en stelde het gezin en maatschappij centraal. Hij baseerde zich daar bij op het communitarisme van Etzioni, waarin de verantwoordelijke samenleving duidelijk terug te vinden is, maar ook ruimte is voor het individu.¹³² Voor veel kiezers was het CDA van Balkenende bovendien de vluchtheuvel in het post-Fortuyn-tijdperk. Toch viel hij in dezelfde bestuurlijke valkuil waarin ook Lubbers was gevallen. Opnieuw kreeg de bestuurlijke benadering de overhand, aldus de commissie Frissen.¹³³ Rond Balkenende werd de kring van adviseurs steeds kleiner. Rust en stabiliteit waren de kernbegrippen. Dat was begrijpelijk maar werkte verlamdend en maakte inhoudelijke discussies onmogelijk. Frissen kwam met het harde oordeel dat het CDA de moderne kiezers niet veel te bieden had. ‘Het eigene, de onderscheidende relevantie was vermolmd.’¹³⁴ Deze situatie was in 2012 nog niet verbeterd. Er volgde nog een klap als gevolg van de gedoogconstructie met de PVV.

Ondanks de neergang heeft het CDA nog veel macht en invloed met name op gemeentelijk niveau. In veel gemeenten leverde het CDA na de verkiezingen van 2014 wethouders en ook

---

¹²⁹ M. ten Hooven, ‘Een machtspartij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010 in: Voerman, G.,(red), *De conjunctuur van de macht. Het christen democratisch appel 1980-2010* (Amsterdam 2011), 67.

¹³⁰ Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 332-333.

¹³¹ Evaluatiecommissie Gardeniers-Berendsen, *Rapport Evaluatiecommissie* (Den Haag 1994), 7.

¹³² Zie voor zijn ideeën: A. Etzinoi, *De nieuwe gulden regel* (Kampen 2005) met een voorwoord van Balkenende.

¹³³ Commissie Frissen, *Verder na de klap. Evaluatie en perspectief* (Den Haag 2010), 30.

¹³⁴ *Ibidem*, 46.

bij de Europese verkiezingen van 22 mei 2014 behield het CDA zijn zetels. De vraag is echter of de weg terug gevonden is, zoals Buma stelde, want het CDA verloor ruim 930.000 kiezers ten opzichte van 2009.¹³⁵ De vraag is of het CDA wel keuzes, die bij de tijd pasten, heeft gemaakt.

De confessionele partijen waren progressief en bouwden mee aan de verzorgingsstaat. Vanaf eind jaren zeventig veranderde deze houding. Het CDA voerde onder leiding van Lubbers en later ook onder Balkenende een meer conservatieve koers. Het is echter niet juist om aan deze meer conservatieve houding van het CDA de neergang toe te schrijven. De hele Nederlandse politiek is conservatiever geworden.¹³⁶ Het CDA heeft zich steeds aangepast aan de veranderingen die zich in de samenleving voordeden. Dat deed zij sinds 1980 steeds vanuit dezelfde beginselen. Tot op de dag van vandaag staan deze prominent op de website.¹³⁷ Maar wie spraken deze beginselen aan? Wie stemden op het CDA?

Tot de vorming van het CDA hadden de drie partijen hun eigen min of meer vaste aanhang, die verbonden was met de confessionele zuilen. Het CDA stond voor de opgave om in een seculariserende samenleving toch kiezers voor zich te interesseren en stelde zich daarom ook open voor niet christelijke kiezers. Dat lukte onder Lubbers in 1986 en 1989 goed en ook met Balkenende trok het CDA veel niet-religieuze kiezers. In 2006 zelfs meer dan 30%. De niet-religieuze kiezer voelde zich echter niet aan het CDA gebonden. Dat bleek duidelijk in 1994, 1998, 2010 en 2012 toen deze groep het CDA liet vallen. Maar ook veel kerkelijke kiezers stemden anders en kozen vooral voor VVD, PVV en in mindere mate D'66.¹³⁸

De Evaluatiecommissie Gardeniers-Berendsen constateerde in 1994 al dat de vaste aanhang van het CDA veranderde en steeds meer zwevend werd.¹³⁹ Het vaste deel dat het CDA trouw bleef werd steeds ouder. Het CDA vergrijsde en vergrijsd nog steeds, terwijl de VVD juist veel jonge kiezers trekt.¹⁴⁰

---

¹³⁵ R. Moerland, 'CDA redt het niet met de C van Comeback' *NRC*, 2 juni 2014, 16.

¹³⁶ J. Kennedy en H.M. ten Napel, "'Geen buigingen naar rechts?'" Enkele opmerkingen over de programmatische ontwikkeling van het CDA tussen 1980 en 2010' in: Voerman, G., (red), *De conjunctuur van de macht. Het christen democratisch appel 1980-2010* (Amsterdam 2011), 130.

¹³⁷ CDA 'Uitgangspunten' (versie zij) CDA website <https://www.cda.nl/standpunten/uitgangspunten/> (20 mei 2014)

¹³⁸ M. te Grotenhuis, T. van der Meer, R. Eisinga en B. Pelzer, 'In hoeverre bepalen ontkerkelijking en gewijzigd stemgedrag onder kerkleden het aantal CDA-zetels' in: Dijkman P.J., Borman E., en van Geest P. (red.), *Dood of wederopstanding. Over het christelijke in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 2012), 105-112.

¹³⁹ Evaluatiecommissie Gardeniers-Berendsen, *Rapport*, 17.

¹⁴⁰ J. van Holsteyn en G. Irwin, 'Slechts de wereld van gisteren? Over de achtergrond en opvattingen van de kiezersaanhang van het CSA, 1977-2010' in: Voerman, G., (red), *De conjunctuur van de macht. Het christen democratisch appel 1980-2010* (Amsterdam 2011), 158.

Maar de relatief hoge leeftijd betekent niet dat de maatschappelijke ontwikkelingen aan de CDA-kiezer voorbij zijn gegaan. Vanaf 1979 heeft de individualisering zich steeds verder doorgezet. De achterbannen van alle politieke partijen blijken steeds verder te zijn geïndividualiseerd.¹⁴¹ Dat geldt ook voor het CDA en zelfs voor de andere kleine confessionele partijen.¹⁴² Het verschil in de mate van individualisering met de niet-confessionele partijen is ongeveer gelijk gebleven, maar de kiezers van het CDA zijn in 2012 minder christelijk dan de kiezers van de seculiere partijen in 1979. Het heeft ertoe geleid dat de CDA-kiezer liberaler is gaan denken over abortus en euthanasie.¹⁴³ Het onderscheid met VVD en PvdA over deze onderwerpen werd alsmaar kleiner. Op sociaal economische onderwerpen, zoals inkomensverdeling, integratie en Europa, is de CDA-kiezer steeds liberaler geworden en staat dichterbij de VVD-standpunten dan bij die van de PvdA. Het CDA verliest dan ook eerder kiezers aan de VVD dan aan andere partijen, met inbegrip van de PVV.¹⁴⁴ Het CDA lijkt te kunnen worden gekarakteriseerd als een partij voor gematigd conservatieve kiezers.

Maar waarom zijn kiezers zo sterk zwevend? Hoe komt het dat zij geen duidelijke keuzes maken en daaraan trouw blijven? Heeft individualisering daarop invloed gehad? De commissie Gardeniers-Berendsen signaleerde een sterke ontkerkelijking en individualisering, maar ook een toenemende trend tot bezinning, waarbij innerlijk georiënteerde waarden meer aandacht kregen.¹⁴⁵ Individualisering en ontkerkelijking konden volgens de commissie blijkbaar samengaan met de aandacht voor innerlijke waarden. Daarvoor was de kerk niet noodzakelijk. De commissie signaleerde echter niet dat de aard van deze innerlijke waarden vaak niet helder, maar onduidelijk was en niet werd uitgesproken. Charles Taylor heeft onder meer dit aspect van de moderne cultuur geanalyseerd. Deze Canadese filosoof gaat er vanuit dat de moderne westerse cultuur schatplichtig is aan zowel de Verlichting als de Romantiek.¹⁴⁶ De Verlichting stelde het individu centraal als rationeel en vrij wezen. Het individu is zelfbeschikkend ofwel autonoom. Maar zelfbeschikking leidt op

---

¹⁴¹ R. König, 'Seculariseren de achterbannen van de confessionele partijen mee? Veranderingen in het gedachtegoed van de aanhang van politieke partijen in Nederland in de periode van 1979 tot 2012' in: te Groetenhuis, Vermeer, Kregting, Gosse Jansma (red.), *Ontkerkelijking, nou en ...? Oorzaken en gevolgen van secularisatie in Nederland*. Religie en Samenleving (Delft, 2013) 159-183.

¹⁴² De kiezers van SGP en ChristenUnie zijn in 2012 even individualistisch als de CDA-kiezer was in 1979.

¹⁴³ Van Holsteyn en Irwin, 'Slechts de wereld van gisteren?' in: Voerman, *De conjunctuur van de macht*, 162-170.

¹⁴⁴ Commissie Frissen, *Verder na de klap*, 7.

¹⁴⁵ Evaluatiecommissie Gardeniers-Berendsen, *Rapport*, 13.

¹⁴⁶ Ch. Taylor, *Bronnen van het zelf* (Rotterdam 2007, Harvard 1989) 641-672.

zich nog niet tot een zinvol leven. De Romantiek stelde het innerlijk en de verbondenheid met de natuur en de gemeenschap centraal. Het individu moet zich ontplooien en authentiek zijn in relatie met anderen en met de omgeving. Dit is vooral op zingeving gericht.

Taylor kwam tot de stelling dat in het individualisme een gevaar besloten zit. Het individualisme impliceert zelfbeschikking (autonomie) en zelfontplooiing (authenticiteit).¹⁴⁷ Maar als zelfbeschikking als niet-inmenging dominant wordt en elke eis van buitenaf als bevoogdend wordt ervaren, worden mensen blind voor zaken die het ego overstijgen. Dan leveren zij geen enkele bijdrage aan de samenleving en wordt hun leven zinloos en nietszeggend. Daarom moet er volgens Taylor een evenwicht zijn tussen autonomie en authenticiteit. Dan zijn een zinvol persoonlijk leven en een goede bijdrage aan de samenleving mogelijk.

Omdat te kunnen bereiken het noodzakelijk dat in de maatschappij sprake is van gedeelde morele referentiekaders en dat hierover een dialoog plaatsvindt.¹⁴⁸ Juist deze beide zijn volgens Taylor sinds de tweede helft van de 20ste eeuw op de achtergrond geraakt. Morele uitgangspunten zijn vanaf die tijd verdrongen, niet onderzocht en niet gearticuleerd. Taylor pleit voor een expliciete articulatie van morele uitgangspunten. Dit is een voor iedere persoon een individuele zoektocht met behulp van vele bronnen naar wat echt belangrijk is. Door de dialoog kan samenhang tussen vrijheid en verbondenheid ontstaan en komen gedeelde morele referentiekaders tot uitdrukking.

In de analyse van Taylor lijkt een goede verklaring voor de grote aantallen zwevende kiezers besloten te liggen. Het ideaal van de zelfontplooiing van de jaren zestig en zeventig heeft op dit punt gefaald. De articulatie van wat echt belangrijk is en de dialoog daarover zijn steeds meer verdwenen. Individualisme neigde voornamelijk tot autonomie. Wanneer burgers voor zichzelf geen referentiekader formuleren ontbreekt een duidelijke koers in hun leven en dus ook bij de keuzes die zij maken. Dat geldt dan ook voor hun rol als kiezer. Zonder referentiekader kunnen politieke keuzes sterk variëren en afhankelijk zijn van de waan van de dag. Dit leidt tot volatiliteit van kiezersgedrag.

Het CDA heeft getracht om met zijn vier beginselen duidelijke keuzes te maken, maar de vraag is of deze voldoende zijn herkend door de kiezers. Dit vereist namelijk dat de kiezer ook zelf heeft bepaald wat voor hem of haar de belangrijkste waarden zijn en op welke

---

¹⁴⁷ Ch. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 1996) 26-36.

¹⁴⁸ Ch. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 1996) 37-51.

politieke stroming deze het beste aansluiten. Dit is een individueel proces en dat kan een politieke partij niet oplossen. Maar het CDA kan dit proces proberen te stimuleren en duidelijk maken welke keuzes het zelf heeft gemaakt en welke bronnen daarbij belangrijk waren en zijn.

TOT SLOT

Sinds de Tweede Wereldoorlog is Nederland liberaler geworden. Individualisme, en daarmee autonomie en authenticiteit, kwam centraal te staan en leidde tot secularisatie. In deze seculiere maatschappij is religie slechts één optie is naast andere bronnen voor zingeving en inspiratie. Het zoekproces dat samenhangt met zelfontplooiing heeft echter niet geleid tot duidelijke articulatie van en dialoog over de verschillende morele referentiekaders. Autonomie kreeg de overhand. Onzekerheid bij het maken van keuzes is het gevolg. De politieke partijen hebben in deze maatschappelijke context hun positie moeten bepalen. Hoewel het CDA zelf zijn inspiratie aan het christelijk geloof ontleent heeft het er duidelijk voor gekozen zich niet direct te verbinden met een of meer kerken en open te staan voor kiezers met verschillende bronnen voor zingeving en inspiratie. Daarmee is het CDA een seculiere partij, die pragmatisch invulling wil geven aan zijn idealen. Secularisering van de christendemocratie was noodzakelijk om lange tijd politieke invloed te kunnen behouden. De vertaling naar de kiezer lukte echter steeds minder. Dat heeft zeker aan de partij zelf gelegen, maar de kiezers moeten ook duidelijker zijn en weten waarvoor zij willen staan.

LITERATUURLIJST

Boeken en artikelen

Brown, C.G., *The death of christian Britain. Understanding Secularisation 1800-2000* (Oxon 2009)

Commissie Frissen, *Verder na de klap. Evaluatie en perspectief* (Den Haag 2010)

Commissie Rombouts CDA, *Om eenheid en inhoud. Evaluatie Tweede Kamerverkiezingen 2012* (Den Haag 2012)

De Liagre, H., 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990. in R. Aerts, H. De Liagre Bohl, P. de Rooy, H. te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999)

Etzinoi, A., *De nieuwe gulden regel* (Kampen 2005)

Evaluatiecommissie Gardeniers-Berendsen, *Rapport Evaluatiecommissie* (Den Haag 1994)

Evaluatiecommissie CDJA, *De toekomst van de christen-democratie in Nederland. Een onderscheidende rol voor het CDA in het nieuwe politieke landschap* (Den Haag 2010)

Fukuyama, F., *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens* (Amsterdam, 2005)

Te Grotenhuis, G., Van der Meer, T., Eisinga, R., en Pelzer, B., 'In hoeverre bepalen ontkerkelijking en gewijzigd stemgedrag onder kerkleden het aantal CDA-zetels' in: Dijkman P.J., Borman E., en van Geest P. (red.), *Dood of wederopstanding. Over het christelijke in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 2012)

Heitink, G., *Golfslag van de tijd. Europa's niet te stillen verlangen naar God* (Utrecht 2011)

Hellema, D., *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012)

Van Holsteyn J. en Irwin G., 'Slechts de wereld van gisteren? Over de achtergrond en opvattingen van de kiezersaanhang van het CSA, 1977-2010' in: Voerman, G.,(red), *De conjunctuur van de macht. Het christen democratisch appel 1980-2010* (Amsterdam 2011)

Ten Hooven, M., 'Een machtspartij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010 in: Voerman, G.,(red), *De conjunctuur van de macht. Het christen democratisch appel 1980-2010* (Amsterdam 2011)

Van der Horst H., *Nederland. De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu* (Amsterdam 2000)

Van der Horst H., *Onze premiers (1901-2002). Hun weg naar de top* (Amsterdam 2007)

- Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. (Meppel 1995)
- Kennedy, J. en Ten Napel, H.M. ‘‘‘Geen buigingen naar rechts?’’ Enkele opmerkingen over de programmatische ontwikkeling van het CDA tussen 1980 en 2010’ in: Voerman, G.,(red), *De conjunctuur van de macht. Het christen democratisch appel 1980-2010* (Amsterdam 2011)
- Van Kersbergen, K., ‘De christendemocratische feniks en de moderne, niet seculiere politiek’ in: Voerman, G., (red.) *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appel 1980-2010* (Amsterdam 2011)
- Knippenberg H. en de Pater B., *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988)
- Konig, R., Seculariseren de achterbannen van de confessionele partijen mee? Veranderingen in het gedachtegoed van de aanhang van politieke partijen in Nederland in de periode van 1979 tot 2012 in: te Groetenhuis, Vermeer, Kregting, Gosse Jansma (red.), *Ontkerkelijking, nou en ...? Oorzaken en gevolgen van secularisatie in Nederland*. Religie en Samenleving (Delft, 2013)
- Kossmann, E.H., *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België Deel II: 1914-1980* (Amsterdam, 2005)
- Krings, G., ‘De C van de Duitse CDU’ in: Dijkman P.J., Borman E., en van Geest P. (red.), *Dood of wederopstanding. Over het christelijke in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 2012)
- Kroeger, P. G., en Stam, J., *De rogge staat er dun bij. Macht en verval bij het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998)
- Meijering, E., ‘Hoe God verdween uit het CDA’ in: Dijkman, P.J., Brogman, E., Van Geest, P., (red) *Dood of wederopstanding? Over het christelijke in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 2012)
- Moerland, R., ‘CDA redt het niet met de C van Comeback’ *NRC*, 2 juni 2014, 16.
- Prak M. en Luiten van Zanden J., *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2013)
- Righart, H., *De eindeloze jaren zestig* (Amsterdam 2006)
- Sengers, E., ‘‘Al zijn wij katholiek, wij zijn Nederlanders’’ *Opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational-choice perspectief*. (Delft 2003)
- Scheffer, P. ‘Het multiculturele drama’ *NRC*, 29 januari 2000.
- Taylor, Ch., *Bronnen van het zelf* (Rotterdam 2007, Harvard 1989)
- Taylor, Ch., *De malaise van de moderniteit* (Kampen 1996)
- Taylor, Ch., *Een seculiere tijd* (Rotterdam 2009, Harvard 2007)

Ten Napel, H.M., ‘‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van een volk niet te boven gaan’’. De opstelling van het CDA-in-wording in het parlement’ in: Voerman, G., (red.) *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appel 1980-2010* (Amsterdam 2011)

Vanheeswijck, G., ‘Charles Taylor’ in Achterhuis, H.J., Sperna Weiland, J., Teppema, S.E., De Visscher, J., (red.) *Kritisch Denkers Lexicon* (Diemen, 2002)

Voerman, G., ‘Inleiding’ in: Voerman, G.,(red), *De conjunctuur van de macht. Het christen democratisch appel 1980-2010* (Amsterdam 2011)

Wielinga F., *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009)

Woltjer J.J., *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2005)

Zahn E., *Regenten, Rebellen en Reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam, 2005), vertaling van *Das unbekante Holland* (1989).

Websites

Akkoord van Wassenaar, (versie 24-11-2014)

<http://www.parlement.com/9291000/d/wassenr.pdf> (20 mei 2014)

Bhageloe, R. en de Jong, J., *De naoorlogse economische groei van Nederland en Duitsland*, (versie CBS 2010) <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/50D75D40-C00F-40D4-B209-286F876937D1/0/2010p215p19art.pdf> (16 april 2014)

CBS, ‘Kerkbezoek neemt af’ (versie 20 december 2013), <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3929-wm.htm>
Kerkbezoek neemt af. (CBS, 13 april 2014)

CDA ‘Uitgangspunten’ (versie zj) CDA website
<https://www.cda.nl/standpunten/uitgangspunten/> (20 mei 2014)

Klapwijk, Grondbeginselen van de christen democratische politiek Christen Democratische Verkenningen (versie 6/82)
http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/tijdschriftartikel/CDV/1982/CDV1982_06p316Klapwi/CDV_1982_06_p316_Klapwijk.pdf (10 mei 2014)

Parlement en Politiek, ‘De ‘doorbraak’ (versie zj),
http://www.parlement.com/id/vh8lnhrrl0g6/de_doorbraak (5 april 2014)

Parlement en Politiek, ‘Financieringstekort 1994’ (versie zj)
http://www.parlement.com/id/vhteowjehzm/cijfers_kabinet_kok_i_1994_1998 (3 mei 2014)

Politiek & Parlement, 'Kabinet Kok I' (versie zj)
http://www.parlement.com/id/vhteowjehzm/cijfers_kabinet_kok_i_1994_1998 (3 mei 2014)

Parlement en politiek, 'Mandement van 1954' (versie zj)
http://www.parlement.com/id/vh8lnhrrs0qj/mandement_van_1954 (19 april 2014)

Parlement en politiek, 'Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden' (versie zj)
http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden
(5 april 2014)

Program van Uitgangspunten CDA, (versies 1980 en 1993)
https://www.cda.nl/fileadmin/Organisaties/Visiegroepen/Publicaties/Program_van_Uitgangspunten_CDA.pdf (10 mei 2014)

Radboud Universiteit Nijmegen, 'Cijfers Katholieke Kerk' (versie 2014)
<http://www.ru.nl/kaski/> (25 april 2014)

RK Documenten.nl, 'Rerum Novarum' (versie 15 mei 1891)
<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=651> (15 mei 2014)

Schmeets, H. *Het belang van religie voor de sociale samenhang* (versie CBS 2013),
<http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/C29AB889-FF8B-468F-AC74-FCB9D6B7E789/0/20131204b15art.pdf> (14 april 2014)

Structuurcommissie van de K.V.P., 'Grondslag en karakter van de K.V.P.' (versie januari 1966) <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/Beginselprogrammas/KVP/kvp-grondslag66.pdf>
(9 mei 2014)

Timmerman-Buck, Y.E.M.A., 'De bocht is ingezet maar nog niet genomen', Christen Democratische Verkenningen, (versie 7-8 1985)
http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/tijdschrift/CDV/CDV1985/CDV_1985_07-8.pdf
(20 mei 2014)

Wikipedia, 'Bevolking van Nederland' (versie 11 mei 2014)
http://nl.wikipedia.org/wiki/Bevolking_van_Nederland (15 mei 2014)

UITSLAGEN TWEDE KAMER VERKIEZINGEN SINDS 1937 in zetels¹⁴⁹

Bijlage 1

	1937	1946	1948	1952	1956	1959	1963	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012	
Confessioneel																							
RKSP	31																						
KVP		32	32	30	49	49	50	42	35	27													
KNP (Welter)			1	2																			
ARP	17	13	13	12	15	14	13	15	13	14													
CHU	8	8	9	9	13	12	13	12	10	7													
CDA											49	48	45	54	54	34	29	43	44	41	21	13	
GPV							1	1	2	2	1	1	1	1	2	2	2						
RPF												2	2	1	1	3	3						
CU																		4	3	6	5	5	
SGP	2	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	3	2	2	2	2	2	3
Chr. Dem.	2																						
RKPN										1													
EVP													1										
	60	55	57	55	80	78	80	73	63	54	53	54	52	59	60	41	37	49	49	49	28	21	
Liberaal																							
VVD			8	9	13	19	16	17	16	22	28	26	36	27	22	31	38	24	28	22	31	41	
D66								7	11	6	8	17	6	9	12	24	14	7	6	3	10	12	
PVV																				9	24	15	
Lib. St. Partij	4																						

¹⁴⁹ Parlement en politiek, (zj) http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden (5 april 2014) en Nederlandse verkiezingsuitslagen 1918-nu <http://www.nlverkiezingen.com/TK1959.html> (4 mei 2014)

	1937	1946	1948	1952	1956	1959	1963	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012	
PVDV		6																					
VDB	6																						
	10	6	8	9	13	19	16	24	27	28	36	43	42	36	34	55	52	31	34	34	65	68	
Links																							
SDAP	23																						
PvdA		29	27	30	50	48	43	37	39	43	53	44	47	52	49	37	45	23	42	33	30	38	
CPH-CPN	3	10	8	6	7	3	4	5	6	7	2	3	3										
PSP						2	4	4	2	2	1	3	3	1									
PPR									2	7	3	3	2	2									
Groen Links															6	5	11	10	8	7	10	4	
SP																2	5	9	9	25	15	15	
	26	39	35	36	57	53	51	46	49	59	59	53	55	55	55	44	61	42	59	65	55	57	
Overige																							
BP							3	7	1	3	1												
NSB	4																						
DS'70									8	6	1												
Middenst.partij									2														
CP													1										
CD															1	3							
AOV																6							
Unie 55+																1							
Lijst Pim Fortuyn																		26	8				
Partij vd dieren																				2	2	2	
Leefbaar Ned.																		2					
50Plus																							2
	4	0	0	0	0	0	3	7	11	9	2	0	1	0	1	10	0	28	8	2	2	4	
Totaal	100	100	100	100	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	

UITSLAGEN TWEDE KAMER VERKIEZINGEN SINDS 1937 in procenten¹⁵⁰

Bijlage 2

	1937	1946	1948	1952	1956	1959	1963	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012	
Confessioneel																							
RKSP	28,8																						
KVP		30,8	31	28,7	31,7	31,6	31,9	26,5	21,9	17,7													
KNP (Welter)			1,3	2,7																			
ARP	16,4	12,9	13,2	11,3	9,9	9,4	8,7	9,9	8,6	8,8													
CHU	7,5	7,8	9,2	8,9	8,4	8,1	8,6	8,1	6,3	4,8													
CDA											31,9	30,8	29,4	34,6	35,3	22,2	18,4	27,9	28,6	26,5	13,7	8,5	
GPV				0,7	0,7	0,7	0,7	0,9	1,6	1,8	1	0,8	0,8	1	1,2	1,3	1,3						
RPF											0,6	1,3	1,5	0,9	1	1,8	2						
CU																		2,5	3	4	3,3	3,1	
SGP	1,9	2,1	2,4	2,4	2,3	2,2	2,3	2	2,4	2,2	2,1	2	1,9	1,7	1,9	1,7	1,8	1,7	1,6	1,6	1,7	2,1	
Chr. Dem.	2,1																						
RKPN										0,9													
EVP												0,5	0										
	56,7	53,6	57,1	54,7	53	52	52,2	47,4	40,8	36,2	35,6	35,4	33,6	38,2	39,4	27	23,5	32,1	33,2	32,1	18,7	13,7	
Liberaal																							
VVD			8	8,8	8,8	12,2	10,3	10,8	10,3	14,5	18	17,3	23,1	17,4	14,6	20	24,7	15,4	18	14,7	20,4	26,6	
D66								4,5	6,8	4,2	5,4	11,1	4,3	6,1	7,9	15,5	9	5,1	4,1	2	6,9	8	
PVV																				5,9	15,5	10,1	
Lib. St. Partij	4																						

¹⁵⁰ Parlement en politiek, (zj) http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden (5 april 2014) en Nederlandse verkiezingsuitslagen 1918-nu <http://www.nlverkiezingen.com/TK1959.html> (4 mei 2014)

	1937	1946	1948	1952	1956	1959	1963	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012	
PVDV		6,4																					
VDB	5,9																						
	9,9	6,4	8	8,8	8,8	12,2	10,3	15,3	17,1	18,7	23,4	28,4	27,4	23,5	22,5	35,5	33,7	20,5	22,1	22,6	42,8	44,7	
Links																							
SDAP	22																						
PvdA		28,3	25,6	29	32,7	30,4	28	23,6	24,6	27,3	33,8	28,3	30,4	33,3	31,9	24	29	15,1	27,3	21,2	19,6	24,8	
CPH-CPN	3,4	10,6	7,7	6,2	4,8	2,4	2,8	3,6	3,9	4,5	1,7	2,1	1,8	0,6									
PSP						1,8	3	2,9	1,4	1,5	0,9	2,1	2,3	1,2									
PPR									1,8	4,8	1,7	2	1,7	1,3									
Groen Links															4,1	3,5	7,3	7	5,1	4,6	6,6	2,3	
SP																1,3	3,5	5,9	6,3	16,6	9,9	9,7	
	25,4	38,9	33,3	35,2	37,5	34,6	33,8	30,1	31,7	38,1	38,1	34,5	36,2	36,4	36	28,8	39,8	28	38,7	42,4	36,1	36,8	
Overige																							
BP							2,1	4,8	1,1	1,9	0,8												
NSB	4,2																						
DS'70									5,3	4,1	0,7												
Middenst.partij									1,5														
CP													0,8										
CD															0,9	2,5	0,6						
AOV																3,6							
Unie 55+																0,9	0,5						
Lijst Pim Fortuyn																		17,1	5,7				
Partij vd dieren																				1,8	1,3	1,9	
Leefbaar Ned.																		1,6					
50Plus																							1,9
Diversen	3,8	1,1	1,6	1,3	0,7	1,2	1,6	2,4	2,5	1	1,4	1,7	2	1,9	1,2	1,7	1,9	0,7	0,3	1,1	1,1	1	
	8	1,1	1,6	1,3	0,7	1,2	3,7	7,2	10,4	7	2,9	1,7	2,8	1,9	2,1	8,7	3	19,4	6	2,9	2,4	4,8	
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

AFKORTINGEN VAN POLITIEKE PARTIJEN

AOV	Algemeen Ouderen Verbond
ARP	Anti Revolutionaire Partij
BP	Boerenpartij
CD	Centrum Democraten
CDA	Christen Democratisch Appel
CDU	Christliche Demokratische Union
Chr. Dem.	Christen Democraten
CHU	Christelijk Historische Unie
CP	Centrum Partij
CPH	Communistische Partij Holland
CPN	Communistische Partij Nederland
CU	ChristenUnie
D'66	Democraten '66
DS'70	Democratisch Socialisten '70
EVP	Evangelische Volkspartij
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
GL	Groen Links
KVP	Katholieke Volkspartij
KNP	Katholiek Nationale Partij
LSP	Liberale Staats Partij
LN	Leefbaar Nederland
LPF	Lijst Pim Fortuijn
Middenst. Partij	Middenstands Partij
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
PPR	Politieke Partij Radicalen
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PVDV	Partij van de Vrijheid
PvdA	Partij van de Arbeid
PvdD	Partij voor de Dieren
PVV	Partij voor de Vrijheid
RKPN	Rooms Katholieke Partij Nederland

RKSP	Rooms Katholieke Staats Partij
RPF	Reformatorische Politieke Federatie
SDAP	Socialistisch-Democratische Arbeiderspartij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SP	Socialistische Partij
Unie 55+	Unie 55 plus (ouderenpartij)
VDB	Vrijzinnig Democratische Bond
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
50Plus	50 Plus (ouderenpartij)